Pravara Rural Education Society's

Arts, Commerce and Science College, Satral

Tal. Rahuri, Dist. Ahmednagar- 413711

Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune.

Self-Study Report: 2024 (3rd Cycle)

Criterion-3

Research, Innovations and Extension

Key Indicator: 3.3
Research Publications and Awards

Metric: 3.3.2.1 (QnM)

Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five.

Submitted to

NATIONAL ASSESSMENT AND ACCREDITATION COUNCIL BENGALURU

3.3.2.1 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five.

Academic Year: 2019-20

Sr. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Calendar Year of publication	ISBN number of the proceeding	Page number
1.	E. S. Nirmal	Public Policy				National	2019	978-93-89739-36-7	04
2.	E. S. Nirmal	India's Foregin Policy				National	2019	978-93-89529-12-8	11
3.	L. H.Pandure	*Sheti Udyog vyapar va sahkar*				National	2019	978-1-71679-154-3	21
4.	N. A. Shinde	*Lokmansacha Wartannache Wartaman-Shabadvedh*				National	2019	978-93-83401-76-5	27
5.	B. K. Wani		Population characteristiec and its projected Growth in Ahmednagar district of maharashtra	Upa national peer revicwed e journal	Upa national peer revicwed e journal	National	2020	2455-4374	33

6.	G. B. Gunjal, R. D. Borse, B. K. Auti		Free radical inhibition ability of some wild vegetable consumed by Tribal People of western region of Akole Tehsil (MS)India.	Bulletin of Environment, Pharmacology and Life Sciences	Bulletin of Environment, Pharmacology and Life Sciences	National	June.2019	2277-1808	40
7.	N. A. Shinde		*Manavata Dalit Sahityacha Vishesh*	Power of Knowledge	Power of Knowledge	National	2020	2320-4439	48
8.	M. D. Kakade, R. D. Borse		Flame Photometeric Determination of Potassium in Irradiated Alfslfa (*Medicago sativa* L.)	Bulletin of Environment, Pharmacology and Life Sciences	Bulletin of Environment, Pharmacology and Life Sciences	National	June.2020	2277-1808	57
9.	B. N. Navale		*Antarjaliya Hindi E-Patrika Garbhnal - Soch Aur Abhivykti*	Current Global Reviewer, Peer Reviewed & Indexed Journal	Current Global Reviewer, Peer Reviewed & Indexed Journal	National	2019	2319-8648	63

Arts, Commerce & Science College ACSC SATRAL Tal. Rahuri, Dist. Ahmednagar

Principal
PRINCIPAL
Art's, Commerce & Science College
Satral, Tal.Rahuri, Dist. Ahmednagar.

राज्यशास्त्र

(सार्वजनिक धोरण)

M.A. - I, Sem. - II

● Dr. Avinash Salve ● Mr. Eknath Nirmal

As Per New Syllabus 2019

SUCCESS PUBLICATIONS

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या जून २०१९ पासून सुरू झालेल्या एम. ए. च्या राज्यशास्त्र (सार्वजनिक धोरण - PO-C6) या विषयाच्या अभ्यासक्रमासाठी व इतर विद्यापीठांच्या संबंधित अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त पुस्तक

राज्यशास्त्र

(सार्वजनिक धोरण) (PO-C6)

M.A. (Sem. - II)

Dr. Avinash Salve

(M.A, M.Phil., Ph.D)

Arts, Commerce and Science College, Sonai, Ahmednagar.

Mr. Eknath Nirmal

(M.A., M.Phil)

Padmashri Vikhe Patil College of Arts, Science and Commerce,Pravaranagar, Ahmednagar.

SUCCESS PUBLICATIONS
SPECIMEN COPY

२०१९

किंमत रु. १००/-

SUCCESS PUBLICATIONS

प्रकाशक :
डॉ. राजेश पाटणे
सक्सेस पब्लिकेशन्स
राधाकृष्ण अपार्टमेंट, ५३५ शनिवार पेठ,
आप्पा बळवंत चौक, प्रभात टॉकिज समोर, पुणे ४११ ०३०
फोन नं : ०२०-२४४३४६६२
मोबा. - ९३२५३१५४६४

© प्रकाशकाधिन

मुद्रक :
सक्सेस पब्लिकेशन्स
स. न. ३०/२७, लक्ष्मी इंडस्ट्रियल इस्टेट
प्रभात न्यूज पेपर जवळ, धायरी, पुणे : ४११ ०४१
मोबा. ९०२८२११७५१

आवृत्ती
२०१९

संपादक
श्री. वाल्मिक गायकवाड

अक्षरजुळणी :
वर्षा लोखंडे

मुखपृष्ठ :
वर्षा लोखंडे

ISBN NO. - 978-93-89739-36-7

SUCCESS PUBLICATIONS
SPECIMEN COPY

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.
Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. Inspite of this errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is Notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers, always refer original references wherever necessary.

Syllabus

M. A. (Sem. - II) POLITICS

Public Policy (PO-C6)

Unit	Contents
1.	**Public Policy** a. Nature and Scope b. Evolution of Discipline
2.	**Major Approaches** a. Group b. Incremental c. Policy Network
3.	**Public Policy in Action** a. Implementation b. Evolution c. Bureaucracy
4.	**Shaping of Public Policy** a. Agenda b. Public formulation and adoption c. Role of legislature
5.	**Public Policy Development** a. Health b. Agriculture c. Environment
6.	**Globalization and Public Policy** a. Global Policy Process b. Role of Transnational Actors c. Impact of Globalizationon Public Policy making.

❖ अनुक्रमणिका ❖

१.	सार्वजनिक धोरणाची ओळख	१.१ ते १.९
	☙ १.१ सार्वजनिक धोरण ☙ १.२ सार्वजनिक धोरणाचा विद्याशाखा म्हणून विकास	
२.	सार्वजनिक धोरणाचे प्रमुख दृष्टिकोन	२.१ ते २.११
	☙ २.१ गट दृष्टिकोन ☙ २.२ वाढ दृष्टिकोन ☙ २.३ विवेकवादी दृष्टिकोन ☙ २.४ धोरण जाळे (पॉलिसी नेटवर्क) दृष्टिकोन	
३.	सार्वजनिक धोरणाची कार्यवाही	३.१ ते ३.२०
	☙ ३.१ सार्वजनिक धोरणाची अंमलबजावणी ☙ ३.२ सार्वजनिक धोरणाचे मूल्यमापन ☙ ३.३ नोकरशाही आणि सार्वजनिक धोरण	
४.	सार्वजनिक धोरणाची निर्मिती	४.१ ते ४.११
	☙ ४.१ सार्वजनिक धोरण निर्मिती प्रक्रिया ☙ ४.२ सार्वजनिक धोरण निर्मितीत कायदेमंडळाची भूमिका	
५.	सार्वजनिक धोरणाचा विकास	५.१ ते ५.२३
	☙ ५.१ आरोग्य ☙ ५.२ कृषी ☙ ५.३ पर्यावरण	
६.	जागतिकीकरण आणि सार्वजनिक धोरण	६.१ ते ६.१२
	☙ ६.१ जागतिक धोरण प्रक्रिया ☙ ६.२ जागतिक धोरणात बहुराष्ट्रीय घटकांची भूमिका ☙ ६.३ जागतिकीकरण आणि सार्वजनिक धोरण	

सरावासाठी प्रश्न

प्र. १. दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१) जागतिक धोरण प्रक्रिया स्पष्ट करा.

किंवा

जागतिक धोरण प्रक्रियेचे महत्वपुर्ण टप्पे आणि महत्वपुर्ण घटक स्पष्ट करा.

२) जागतिक धोरणांमध्ये अराज्य घटक (Transational Actor's) कोणती भूमिका बजावतात. ते स्पष्ट करा.

३) जागतिकीकरणाचे धोरण निर्मितीवर होणारे परिणाम स्पष्ट करा.

४) जागतिकीकरण म्हणजे काय? जागतिकीकरणाचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये सांगा.

५) जागतिक धोरण प्रक्रिया स्पष्ट करा.

किंवा

जागतिक धोरणातील महत्वपूर्ण टप्पे विशद करा.

प्र. २. टीपा लिहा.

१) जागतिक धोरणातील अराज्य घटक.

२) धोरणनिर्मितीवरचे जागतिकीकरणाचे परिणाम.

३) जागतिकीकरणाचे स्वरूप.

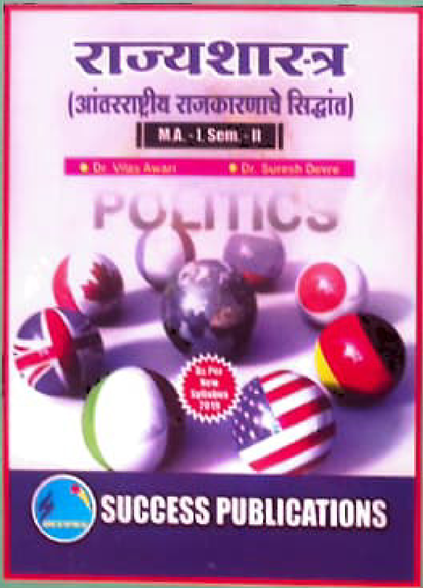

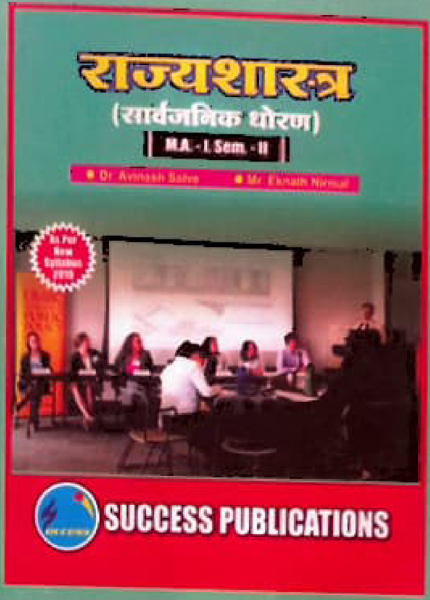

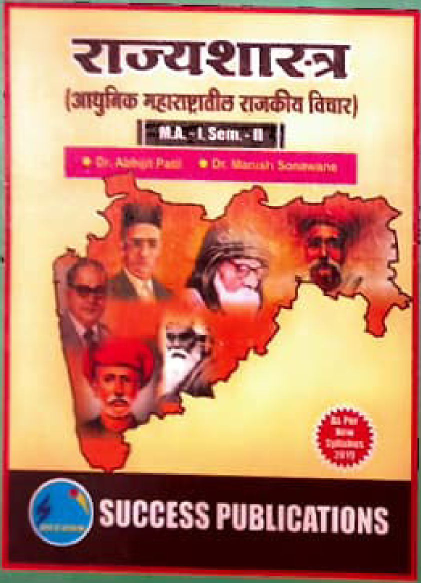

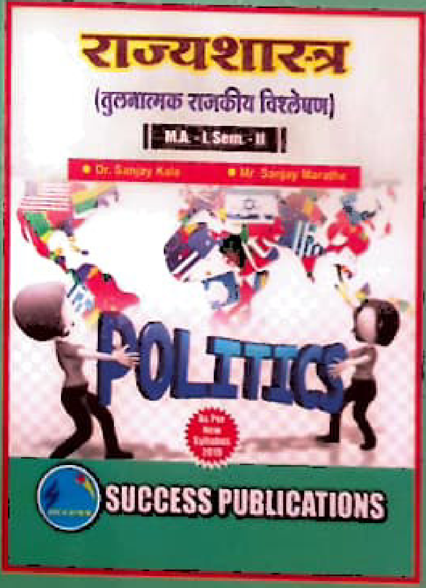

All Semesters Available

ISBN : 978-93-89739-36-7

SUCCESS PUBLICATIONS

PT-3210

Address : Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Theatre, Pune - 30.
Ph. No. 24433374, 24434662, 64011289, Mobile : 9325315464
E-mail : sharpgroup31@rediffmail.com
Website : www.sharpmultinational.com

राज्यशास्त्र

भारताचे परराष्ट्रीय धोरण

M. A. - I, Sem. - I

• Dr. Sunil Kawade • Mr. Eknath Nirmal

Choice Based Credit System (CBCS)

As Per New Syllabus 2019

SUCCESS PUBLICATIONS

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या जून २०१९ पासून सुरू झालेल्या एम. ए. च्या राज्यशास्त्र (भारताचे परराष्ट्रीय धोरण - PO-03) या विषयाच्या अभ्यासक्रमासाठी व इतर विद्यापीठांच्या संबंधित अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त पुस्तक

राज्यशास्त्र

(भारताचे परराष्ट्रीय धोरण) (PO-03)

M.A. (Sem. - I)

Dr. Sunil Kawade
(M.A., NET., Ph.D.)
Ahmednagar College, Ahmednagar.

Mr. Eknath Nirmal
(M.A., M.Phil.)
Padmashri Vikhe Patil College of Arts, Science and Commerce, Pravaranagar, Ahmednagar.

२०१९

किंमत रु. १२५/-

SUCCESS PUBLICATIONS

प्रकाशक :
डॉ. राजेश पाटणे
सक्सेस पब्लिकेशन्स
राधाकृष्ण अपार्टमेंट, ५३५ शनिवार पेठ,
आप्पा बळवंत चौक, प्रभात टॉकिज समोर, पुणे ४११ ०३०
फोन नं : ०२०-२४४३४६६२
मोबा. - ९३२५३१५४६४

© प्रकाशकाधिन

मुद्रक :
सक्सेस पब्लिकेशन्स
स. न. ३०/२७, लक्ष्मी इंडस्ट्रियल इस्टेट
प्रभात न्यूज पेपर जवळ, धायरी, पुणे : ४११ ०४१
मोबा. ९०२८२११७५१

आवृत्ती
२०१९

संपादक
श्री. वाल्मिक गायकवाड

अक्षरजुळणी :
वर्षा लोखंडे

मुखपृष्ठ :
सौ. अपर्णा माळी

ISBN NO. - 978-93-89529-12-8

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.
Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. Inspite of this errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is Notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers, always refer original references wherever necessary.

Syllabus

M. A. (Sem. - I) POLITICS

India's Foreign Policy (PO-O3)

Unit	Contents
1.	**1. Nature and Determinants of India's Foreign Policy** a. History and Geopolitical context b. Political and Ideological factors c. Socio- Economic dimensions
2.	**2. Evolution of Indian Foreign Policy** a. The Liberal phase – Nehru and non-alignment b. The Realist phase – Post-Nehru shift to state-centrism c. The Neo-Liberal phase – Impact of the end of the Cold War and globalization
3.	**3. Making of Foreign Policy: Actors and Processes** a. Role of the Executive – Political and Bureaucratic b. Role of the Parliament c. Role of Political Parties, Pressure Groups, Media
4.	**4. India and Her Neighbors: Contemporary Issues** a. India and Pakistan b. India and Sri Lanka, Bangladesh c. India and Nepal, Bhutan
5.	**5. India and Major Powers** a. U.S.A b. Russia c. China
6.	**6. India and Regional Organizations** a. SAARC b. BRICS c. EU

❖ अनुक्रमणिका ❖

१.	भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाचे स्वरूप आणि निर्धारक	१.१ ते १.२४
	➪ १.१ भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाचा ऐतिहासिक आढावा ➪ १.२ परराष्ट्रीय धोरणाचे ऐतिहासिक व सांस्कृतिक निर्धारक ➪ १.३ परराष्ट्रीय धोरणाचे भौगोलिक निर्धारक ➪ १.४ परराष्ट्रीय धोरणाचे राजकीय निर्धारक ➪ १.५ परराष्ट्रीय धोरणाचे वैचारिक निर्धारक ➪ १.६ परराष्ट्रीय धोरणाचे सामाजिक निर्धारक ➪ १.७ परराष्ट्रीय धोरणाचे आर्थिक निर्धारक	
२.	भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाचा विकास	२.१ ते २.१९
	➪ २.१ आदर्शवादी अवस्था (पंडित नेहरू आणि अलिप्ततावाद) ➪ २.२ वास्तववादी अवस्था (नेहरूत्तर राज्य केंद्रीतता) ➪ २.३ नवउदारमतवादी अवस्था (शितयुद्धाची समाप्ती व जागतिकीकरणाचा प्रभाव) ➪ २.४ भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणातील सातत्य व बदल	
३.	परराष्ट्र धोरणाची निर्मिती	३.१ ते ३.१२
	➪ ३.१ कार्यकारी मंडळाची भुमिका ➪ ३.२ संसदेची भुमिका	

	⇨ ३.३ राजकीय पक्षांची भुमिका ⇨ ३.४ दबाव गटांची भुमिका ⇨ ३.५ प्रसार माध्यमांची भूमिका	
४.	भारत आणि शेजारील देश ⇨ ४.१ भारत – पाकिस्तान संबंध ⇨ ४.२ भारत – श्रीलंका संबंध ⇨ ४.३ भारत – बांग्लादेश संबंध ⇨ ४.४ भारत – नेपाळ संबंध ⇨ ४.५ भारत – भुतान संबंध	४.१ ते ४.१३
५.	भारत आणि महासत्ता ⇨ ५.१ भारत – अमेरिका संबंध ⇨ ५.२ भारत – रशिया संबंध ⇨ ५.३ भारत – चीन संबंध	५.१ ते[illegible]
६.	भारत आणि प्रादेशिक संघटना ⇨ ६.१ भारत आणि सार्क ⇨ ६.२ भारत आणि ब्रिक्स ⇨ ६.३ भारत आणि युरोपियन युनियन	६.१ ते ६.१९

सरावासाठी प्रश्न

प्र. १. **दीर्घोत्तरी प्रश्न.**

१) सार्क संघटनेची स्थापना उद्दिष्टे, तत्वे, संघटन आणि महत्व याबाबत माहिती सांगा.
२) भारताचे सार्क प्रति असणारे परराष्ट्रीय धोरण स्पष्ट करा.
३) ब्रिक्स संघटनेची उद्दिष्टे सांगून भारताचे ब्रिक्स बाबतचे धोरण विशद करा.
४) युरोपियन युनियनची उत्पती, रचना आणि कार्ये स्पष्ट करा.
५) भारत आणि युरोपियन युनियन यातील परस्पर संबंधाचा आढावा घ्या.

प्र. २ **टिपा लिहा**

१) सार्कची उद्दिष्टे.
२) सार्कच्या शिखर परिषदा.
३) युरोपियन युनियनची रचना.
४) युरोपियन युनियनची कार्ये.
५) ब्रिक्स संघटनेची उद्दिष्टे.

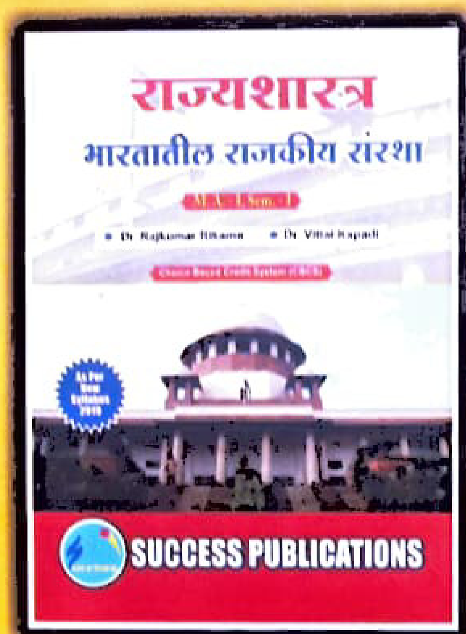

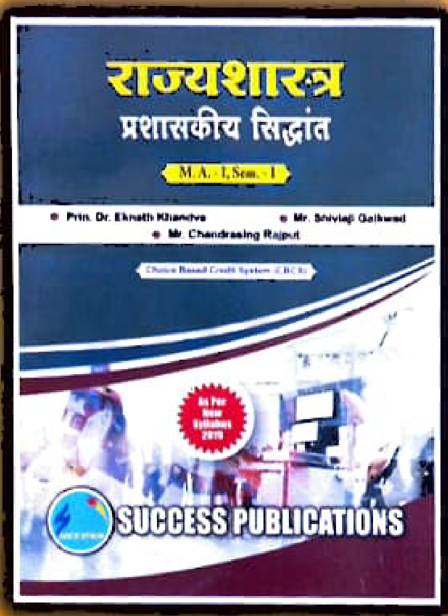

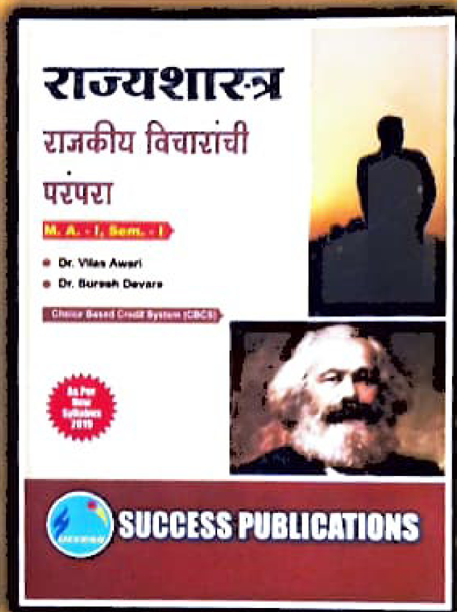

All Semesters Available

ISBN : 978-93-89529-12-8

SUCCESS PUBLICATIONS

PT-3174

Address : Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Theatre, Pune - 30.
Ph. No. 24434662, Mobile : 9325315464
E-mail : sharpgroup31@rediffmail.com
Website : www.sharpmultinational.com

महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्था मुंबई संचलित

आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,वैभववाडी जि.सिंधुदुर्ग - ४१६८१०, महाराष्ट्र

२०२० या महाराष्ट्र राज्याच्या हिरक महोत्सवी वर्षानिमित्त

इतिहास विभाग आणि अंतर्गत गुणवत्ता हमी विभाग आयोजित

आंतरविद्याशाखीय ऑनलाइन राष्ट्रीय परिषद – २०२०

"महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील ६० वर्षे- चळवळी व विकासाचे प्रवाह (१९६० ते २०२०)"

शनिवार दि. ३० मे, २०२०

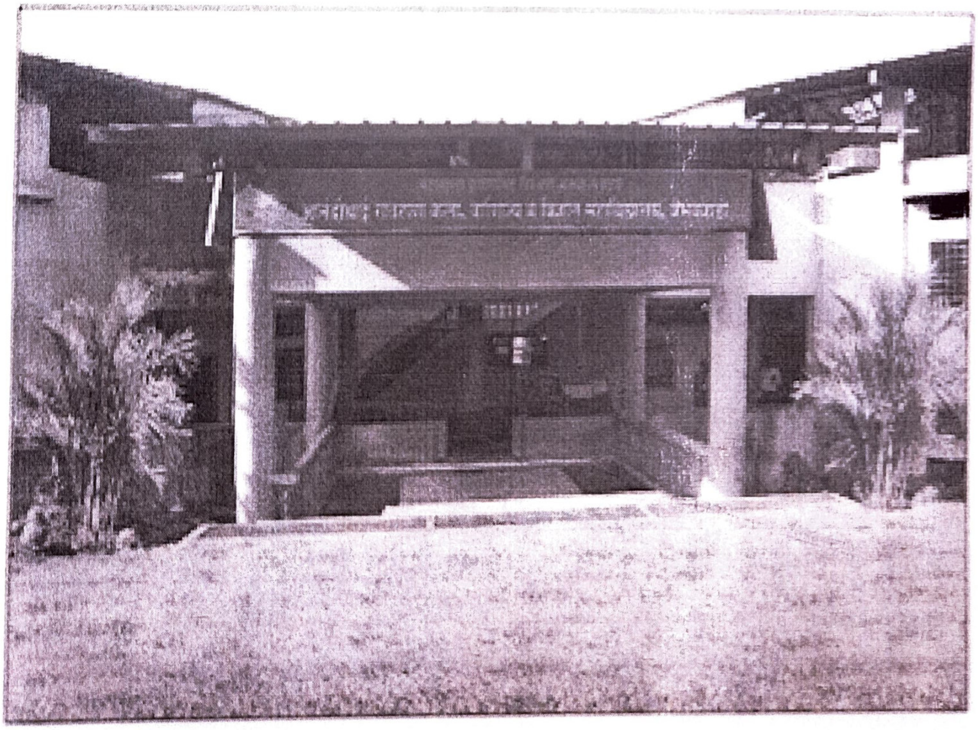

	प्रा. संध्या एम. पाटील	
41	सामाजिक चळवळ - मराठी मायबोलीचे संवर्धन सौ. राधिका सावंत	218
42	राजकीय चळवळींचा कामगार रंगभूमीवरील प्रभाव सहा. प्रा. राजश्री प्रदीप कदम	222
43	ख्रिश्चन मिशनरी लोकांचे महाराष्ट्रातील कार्य सौ. रश्मी शिवाजी आडेकर	226
44	स्वतंत्र भारतातील स्त्रियांच्या सबलीकरण आतील अडथळे Sanjay Thawale	231
45	आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत वसंतराव नाईक यांचे योगदान डॉ. ताडेराव डी. बी	234
46	RATIONALIST MOVEMENT IN MAHARASHTRA Vinodsinh Vilasrao Patil	240
47	कोल्हापूरच्या शुगर मिलची निर्मिती व जडणघडण (१९३१ ते १९४६):- एक चिकित्सक अभ्यास प्रा. डॉ. वंदना राजेश शिंदे	246
48	'कोविड-19 आणि आरोग्य' (COVID – 19 and HEALTH) डॉ. सौ. वर्षा यशोधन पाटील	252
49	कोल्हापूर जिल्हयातील विडी कामगार आंदोलने डॉ. वसंत ज्ञानदेव ढेरे	259
50	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचे महत्त्वपूर्ण यशस्वी आंदोलने प्रा. डॉ. कदम एस.आर	262
51	SOLAR TECHNOLOGY: AN ALTERNATIVE SOURCE OF ENERGY FOR NATIONAL DEVELOPMENT Miss.Vishakha Ganesh Mankame	265
52	शेती, उद्योग, व्यापार व सहकार प्रा.एल.एच.पंडुरे	269
53	महाराष्ट्रातील साखर उद्योग सद्यस्थिती समस्या व उपायोजना	273

शेती, उद्योग, व्यापार व सहकार

प्रा. एल. एच. पंडुरे

(इतिहास विभाग)

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सात्रळ, तालुका- राहुरी जिल्हा- अहमदनगर

मोबाईल नंबर ८८८८६३९५७६; Email - latikadmehere@gmail.com

शेती

पूर्वीच्या काळी उत्कृष्ट शेती व्यवसाय, मध्यम व्यापार करणारा व निकृष्ट नोकरी करणारा असे समजले जात असे. पण जसजसा काळ बदलत गेला तसे शेतीतील समस्याही वाढत गेल्या. वाढत्या औद्योगीकरणामुळे शाश्वत उत्पन्नाचा स्त्रोत असलेल्या नोकऱ्या सहज उपलब्ध झाल्याने नोकरी व्यवसाय उत्कृष्ठ ठरत गेली.

स्वातंत्र्यपूर्व भारतातील शेतकरी चळवळी व उठाव या शेतसारा कमी करावा, विठ्बिगारीचे निर्मुलन करावे, जमिनदाराचे अन्याय अत्याचार थांबवावेत, कर्ज सवलती द्याव्यात, सावकारांनी बळकवलेल्या जमिनी परत मिळाव्यात यासाठी असत.

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर शेतकऱ्यांना चांगले दिवस येतील, दारिद्र्य गरिबी संपून शेतकरी सुखी होईल असे शेतकऱ्यांना वाटत होते. काही प्रमाणात हे स्वप्न पूर्ण झाले असले तरी शेतकऱ्यांच्या समस्या संपलेल्या नाहीत. आता तर शेतकरी आत्महत्या फार मोठ्या प्रमाणात होताना दिसून येत आहे.

भारताने लोकशाहीच्या चौकटीत राहून जमीन सुधारणा घडवून आणल्या मात्र त्या सुधारणांचे फायदे तुलनेने गरीब शेतकऱ्यांपेक्षा श्रीमंत शेतकऱ्यांना अधिक मिळाले.[१]

शेती उत्पन्न वाढले नाही व अन्नधान्याची टंचाई निर्माण झाली तर टंचाईला तोंड देण्यासाठी शासनाने वाढती धान्य आयात व शेतकऱ्यांकडून मोठ्या प्रमाणावर सक्तीचे धान्य वसुलीचे धोरण स्वीकारले.[२]

अशा परिस्थितीत शेतकरी खचला तर दुसरीकडे शेतमालाच्या किमती कमी केल्या त्यामुळे शेतकरी हतबल झाला. उत्पन्न व खर्च याचा ताळमेळ बसेनासा झाला. बी,बियाणे,खते,घरातील लग्नकार्य यासाठी शेतकऱ्याला सावकाराच्या दारात जावे लागले व सावकारी पाश शेतकऱ्याच्या मानेभोवतीचा फास आवळू लागले.

जमीन सुधारणा कायदे करून गरीब श्रीमंत यातील दरी कमी करण्याचा प्रयत्न सुरु होता याचा उलट परिणाम जमीन सुधारणेच्या नावाखाली जमीन मालकांना जमिनीपासून वंचित करण्याचे प्रयत्न

सुरु झाले.याचवेळी औद्योगिक विकासाला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळत होती.त्यामुळे शेतीच्या तुलनेत देशाचे परावलंबीत्व संपविण्याच्या उद्योगधंद्याच्या तुलनेत शेती उपेक्षित राहिली.शेतकऱ्यांवरील अन्यायाची दखल कोणत्याच राजकीय पक्षांनी घेतली नाही.

महाराष्ट्रात कम्युनिष्ट पक्षाची किसान सभा, शेतकरी कामगार पक्ष, कष्टकरी संघटना, श्रमिक संघटना इत्यादींनी शेतकरी, कष्टकरी, आदिवासीना संघटीत करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु शेतकरी आंदोलने फारशी लक्षवेधी झाली नाहीत.

सर्व राजकीय पक्ष शेतकऱ्यांचे प्रश्न कर्ज बाजारीपण, रोजगार, दारिद्र्य ई.बाबत कमालीचे निष्क्रिय व उदासीन होते.

शेती हा देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा असे असूनही शेतकरी हा दुर्लक्षित घटक होता. शेतीचे प्रश्न निकाली निघत नव्हते अशा परिस्थितीत हरित क्रांती झाली. अन्नधान्याचे उत्पादन वाढले. अन्नधान्याच्या बाबतीत देश स्वयंपूर्ण झाला. धान्य आयात करणारा भारत धान्य निर्यात करू लागला.जगाचा पोशिंदा ठरू लागला असे असले तरीही शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीत फारसा बदल झाला नाही. कारण शेतमालाचे भाव गडगडले. शेतकऱ्यांच्या वाट्याला निराशा आली व त्यामुळे शेतकरी आंदोलने करू लागली.

शरद जोशी, माधवराव मोरे, भास्करराव बोरावके हे शेतकरी शरद जोशी बरोबर शेतकरी संघटनेच्या स्थापनेत अग्रेसर होते. शेतमालाला उत्पादन खर्चावर आधारीत रास्तभाव ही संघटनेची एकमेव मागणी व उद्दिष्ट होते. या उद्दिष्टातच संपूर्ण देशातील दारिद्र्य उच्चाटनाची क्षमता आहे त्यासाठी शेतीमालाला योग्य भाव मिळणे आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन शरद जोशी यांनी केले.

व्यापार

स्वातंत्र्यानंतर महाराष्ट्रात राजकीय अस्थैर्य निर्माण झाले.राजकीय पक्षाचे नेते सत्ता प्राप्त करण्याच्या प्रयत्नात असल्याने शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाकडे कोणीही गांभीर्याने पाहत नव्हते या राजकीय अस्थैर्याचा लाभ दलाल, व्यापारी व उद्योगपतींनी घेतला. त्यांनी शेतकऱ्यांचा माल कमी किमतीत खरेदी करून त्याची गोदामात साठवणूक करू लागले त्यामुळे मालाचा तुटवडा झाला कि आपोआपच काही पटींनी भाव वाढल्यानंतर माल बाजारपेठेत येत असे. तर दुसरीकडे शेतीची उत्पादन वाढीची साधने, अवजारे, बी-बियाणे, खते यांच्या किमती वाढत होत्या. यात शेतकरीच सर्व बाबतीत भरडला गेला.

शेतकरी संघटनेने शेतकऱ्यांची बाजू घेवून शेतीमालाच्या रास्त हमीभावाची मागणी केली व शेतकरी चळवळ उभारली ती शेतकऱ्यांना जवळची वाटली.

निसर्गाचा लहरीपणा, राज्यकर्त्यांचे दुर्लक्ष यामुळे उत्पादन व खर्च यांचा मेळ बसेनासा झाला व शेतकरी कर्जाच्या खाईत बुडाला. शेतकऱ्याचा कर्जबाजारीपणा, वाढती महागाई, शेतीमालाला भाव

नसणे, दुष्काळ इत्यादी प्रश्नांमुळे शेतकऱ्यांना आपल्या कुटुंबाचा चरितार्थ चालविणे कठीण होते त्यामुळे नैराश्यातून शेतकरी आत्महत्येच्या निर्णयापर्यंत येवून पोचतात.

आत्महत्या रोखण्यासाठी सरकारने वेगवेगळ्या योजनातून मदत देवू केली पण ती पुरेश्या प्रमाणात मिळाली नाही. आम्हाला तुमची मदत नको आहे तर आमच्या समस्या दूर करा एवढीच शेतकऱ्यांची मागणी आहे.

शेतीमालाला भाव मिळावा, दलाल मध्यस्थ शेतमालाचे भाव पाडून खरी लुट करतात. बाजार समितीत फळे, भाजीपाला जास्त झाला तर व्यापारी एकजूट करून भाव पाडतात, साठेबाजी करून शेतकऱ्यांकडील माल संपल्यानंतर टंचाई निर्माण करून हाच माल चढ्या भावाने ग्राहकांना विकतात. पिकविणारा शेतकरी व खरेदी करणारा ग्राहक हे तोट्यात जातात तर मधले व्यापारी हे नफ्यात राहतात.

शेतकरी आपल्या कुटुंबाला सुख देवू शकत नाही त्याला मुलाबाळांच्या गरजा भागविता येत नाही म्हणून शेतकरी घरातील मुली सुद्धा शेतकरी नवरा नको म्हणतात व शेतकरी सुद्धा स्वतःची मुलगी शेतकऱ्याला देत नाही त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या मुलांच्या लग्नाचा प्रश्न गंभीर बनलेला आहे.वर्षभरापूर्वी शेतकऱ्यांनीही संप केला पण त्यातही शेतकऱ्यांचेच नुकसान झाले.

उद्योग

स्वातंत्र्यानंतर उद्योजकांना मुक्त स्वातंत्र्य नव्हते. संरक्षण, रेल्वे, अणुशक्ती हे सरकारी मक्तेदारी चे व्यवसाय होते तर पोलाद, खनिजद्रव्ये, कोळसा, जहाजबांधणी, विमान बांधणी व तारायंत्रे यांची सामग्री वगैरे उद्योगधंद्यांची वाढ करण्याची जबाबदारी सरकारने अंगीकारली.

औद्योगिक क्षेत्रात खाजगी उद्योगधंद्यांना संपूर्ण वाव देण्यात आला. वस्तू व सेवांच्या व्यापारासंबंधीची कालोचित धोरणे आणली देशाबाहेरच्या स्पर्धेपासून देशी उद्योगांना संरक्षण पुरविले व उद्योजकतेच्या विकासाला प्रोत्साहन दिले त्यामुळे विकासाचा वेग वाढला व्याजदरावरील निर्बंध उठवल्याने उद्योग उभारण्याच्या शक्यता वाढल्या. परकीय कंपन्यांना भारतात प्रवेश खुला केला बाजारपेठ स्पर्धेसाठी खुली झाली, नवी क्षितिजे खुली झाली होती कराच्या रूपाने सरकारी तिजोरीत उत्पन्न वाढले. उद्योजकांच्या हाती पैसा खेळू लागला सरकारी तिजोरीत जमा होणाऱ्या उत्पन्नात वाढ झाली.

टाटा, गोदरेज, इन्फोसिस, रिलायन्स अंबानी मित्तल बजाज यांसारखी उद्योजक घराने निर्माण झाली.

सहकार

देशात सहकाराची बीजे स्वातंत्र्यापूर्वीच रोवलेली होती. स्वातंत्र्यानंतरच्या दोन तीन दशकात सहकारात वाढ झाली सहकारात राजकारणाचा शिरकाव नव्हता त्यात तळमळीने काम करणारे कार्यकर्ते

होते तोपर्यंत सहकाराच्या भरभराटीचा काळ होता. याच काळात देशात सहकारी साखर कारखाने, सूतगिरण्या, दूध संघ, पतसंस्था, सहकारी बँका अशा क्षेत्रात सहकार्याने उल्लेखनीय काम केले ग्रामीण भागात स्थापन झालेल्या सहकारी सोसायट्या शेतकरी व बँकेतील दुवा बनून सुलभरीत्या कर्ज, बी-बियाणे, खते आदींचा पुरवठा करू लागल्या.

महाराष्ट्रात पद्मश्री विठ्ठलराव विखे पाटील, सहकारमहर्षी भाऊसाहेब थोरात, श्री. धनंजयराव गाडगीळ इत्यादी नेत्यांनी सहकारातून अनेक विकास कामे केली.

वर्तमानात सहकारात राजकारण शिरल्याने सहकाराची पीछेहाट झालेली दिसून येते. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य दूर करण्यासाठी सहकार गरजेचा आहे.

संदर्भसाधने

१) बिपीनचंद्र आणि इतर इंडिया आफ्टर इंडेपेंडेन्स - के.सागर पब्लिकेशन्स, पुणे

२) उपरोक्त पृष्ठ ५८२

३) उपरोक्त पृष्ठ ४९५

४) जोशी शरद शेतकरी संघटना विचार आणि कार्यपद्धती

५) baliraja.com

६) Shodhganga

७) agrowon.com

८) इमॅजिनिंग इंडिया-नंदन निलकेणी

९) १९८० नंतरचे महाराष्ट्रातील समाज जीवन स्थिती आणि गती

१०) भारताचा इतिहास विकिपीडिया

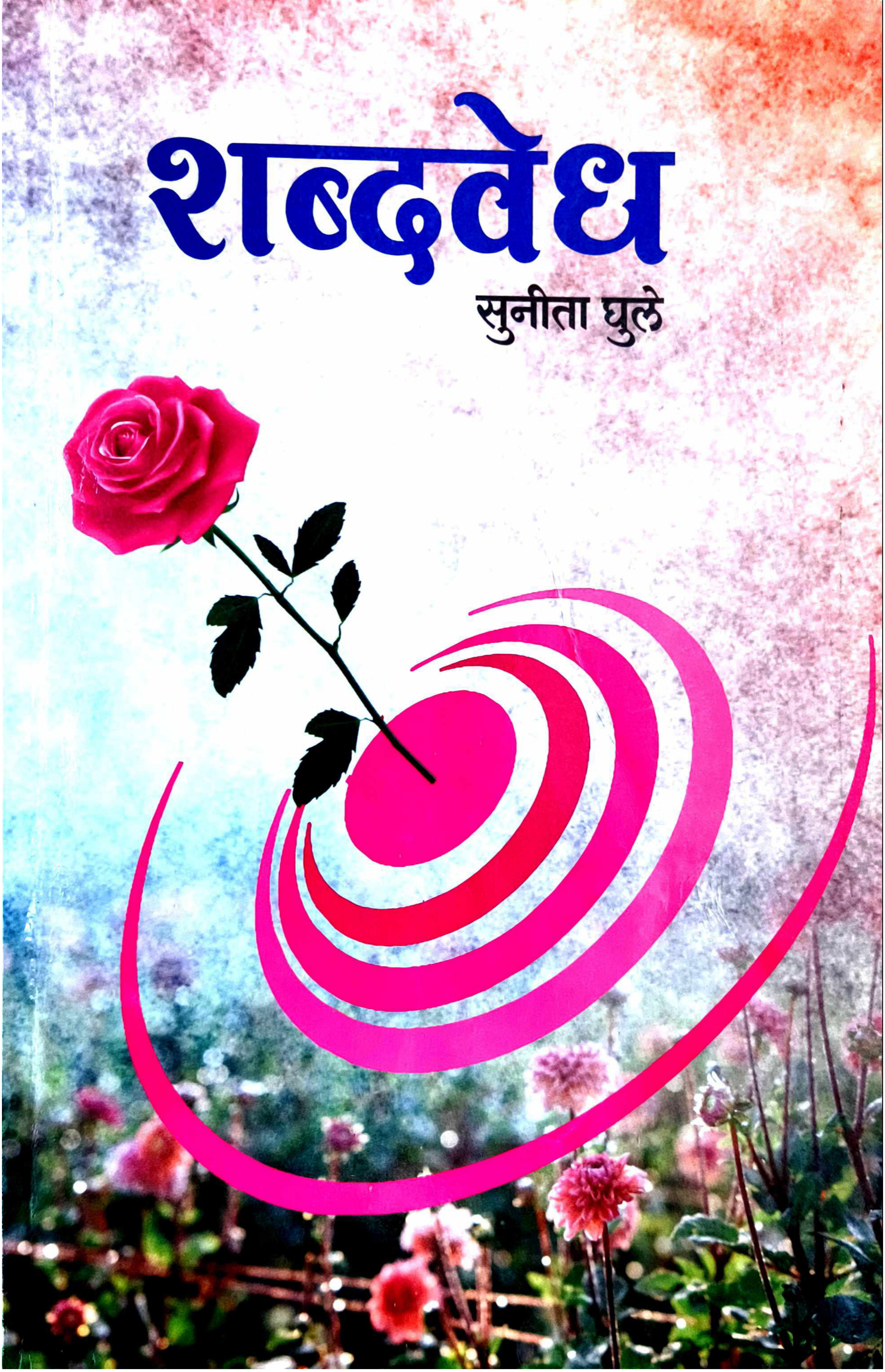

Scanned with ACE Scanner

Shabadvedh

Sau. Sunita Ghule

शब्दवेध

सौ. सुनिता घुले-उगले
'कृष्णकुंज', म्हसोबा मंदिरासमोर,
राहणे मळा, गुंजाळवाडी,
ता. संगमनेर, जि. अहमदनगर.
मो. ८९७५२३४१४२, ९०२१००८०४०

© सौ. सुनिता घुले-उगले

प्रकाशन :
शब्दगंध प्रकाशन

प्रकाशक
सुनील गोसावी
'फुलोरा', लक्ष्मी कॉलनी, भिस्तबाग महालाजवळ,
साई सुपर मार्केट मागे, तपोवन रोड, सावेडी,
अहमदनगर ४१४००३.
मो. ९३७१८१२९८९/९९२१००९७५०

प्रकाशन क्रमांक : २११

आवृत्ती : प्रथम

प्रकाशन : २०१९

मुखपृष्ठ डिझाईन : सतीश कुलकर्णी

मुद्रक : मनोज प्रिंटर्स

ISBN : 978-93-83401-76-5

किंमत : रु. १००/-

छापलेल्या प्रती : १०००. (पुस्तकातील विचारांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

Scanned with ACE Scanner

लोकमानसाच्या वर्तनाचे वर्तमान : 'शब्दवेध'

अहमदनगर जिल्ह्यातील मुळच्या अकोले तालुक्यातील डोंगरगावच्या कवयित्री प्राथमिक शिक्षका सौ. सुनिता जयराम घुले ह्या आपल्या माहेरासह संगमनेर तालुक्यातील कौठे धांदरफळ बु. या सासर गावापर्यंतच्या जीवनप्रवासातील सुक्ष्म निरीक्षणे काव्यरूपाने नोंदवतात. त्यांचा 'शब्दवेध' हा पहिलाच काव्यसंग्रह प्रकाशित होत आहे, ही समाधाची बाब व आनंददायी क्षण आहे. मुळच्या सुनिता विठ्ठल उगले यांनी आपल्या आशयसंपन्न कवितेच्या माध्यमातून माता-पित्याचे ऋण, संसाराची ओढ, निसर्गप्रेम, जोडीदाराविषयीचा उत्कट भाव, स्त्रीसुलभ मातृप्रेम, शेती, नातीगोती, माणसांची विकृती, महिला सक्षमीकरण, मराठी संस्कृती आणि सामाजिक समस्यांचा नेमका वेध घेण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न 'शब्दवेध' ह्या कवितासंग्रहात केला आहे. सौ. सुनिता घुले यांची कविता भावजीवनाची वास्तवपूर्ण अभिव्यक्ती आहे. त्यांच्या कवितेचे नाते थेट जीवनानुभवाशी निगडीत आहेत. खरेतर या काव्यसंग्रहातील प्रत्येक कविता वाचकांच्या मनाचा ठाव घेणारी आहे.

कविता मनाला जागृत करते, जगण्याची उमेद आणि खोल समज देते. कविता माणसाच्या अस्तित्वाचा, नात्यांचा, मानवी संबंधांचा अर्थ उलगडते. माणसाच्या अंर्तमनाला घातलेली साद म्हणजे कविता. चांगली कविता मानवी जीवन समृद्ध करते. कवितासंग्रहातील एकूण पंचाहत्तर कविता ह्या सर्वसमावेशक असून माणसांच्या अस्तित्वाचा, नात्यांचा, मानवी संबंधांचा अर्थ उलगडतात. आपले आपल्या आईशी असणारे नाते अतिशय अतूट, अनिवार्य, आणि अविभाज्य स्वरूपाचे असते.त्याला वय, शिक्षण, पद यांचे बंधनच नसते. हे नाते शब्दांच्या पलीकडचे असते. कवयित्रीनेही आपल्या 'माता पिता सेवा', 'माय', 'मायेचा पदर', 'आई', 'आई-माझा गुरू', 'आई झाल्यावर' या शीर्षकांच्या कवितामधून जन्मदात्री आईविषयीचा मातृभाव कालातीत आणि शब्दातीत असल्याचे मत व्यक्त केले आहे. माता आणि माती यांच्या नाळ जुळलेल्या कवयित्री सौ. सुनीता घुले यांच्या आईविषयक कविता काळजाचा

Scanned with ACE Scanner

ठाव घेणाऱ्या आहेत. आई आणि अपत्याचे नाते कोवळे असते, तसेच ते कर्तव्यकठोरही असते. या आनंददायी नात्याचे वर्णन करताना कवयित्री म्हणते,

''कळाली 'आई' मी आई झाल्यावर
लेकीच्या काळजीने मनात काहूर
नजर भिरभरे लेकीच्या पाठी
अलवार नात्याच्या या नाजूक गाठी.''

कवयित्री प्रत्यक्ष अनुभव आणि मनातील स्वप्ने यांची सरमिसळ करून एक मातृप्रतिमा तयार करते. अशा मातृप्रतिमा आपल्याला लोकगीतांमधून पाहायला मिळतात. सदरच्या रचनेत लालित्य, प्रासाद आणि माधुर्य असे गुण आढळतात. हे नाते जसे वत्सल असते तितकेच ते विवेकीही असते. समाजातील नीतिमूल्ये ढासळत असली तरी आजही आपल्याला 'माता' वंदनीय आहे. 'न मातुः परदैवतमम अशा भावनेने आईपुढे नतमस्तक होताना कवयित्री म्हणते–

''माता पिता सेवा । घडता हातून ।
घडे काशी स्नान । उपवास ।''

म्हणजे काशीचे पुण्य आणि मातृसेवा या दोघांचे मूल्य समानच आहे. भारतीय संस्कृतीत आईला आदराचे स्थान आहे. 'मातृदेवो भव!', 'पितृदेवो भव!', 'आचार्य देवो भव!' या त्रयीतही मातेलाच प्रथम स्थान आहे. धीराचा डोंगर उभी करणारी माय रेखाटताना कवयित्री म्हणतात,

''आई माझा आद्य गुरू
ऋण आभाळाएवढे
दिले प्रेम नि संस्कार
सांगे जीवनाचे धडे.''

तिने दिलेल्या लढाईच्या गाण्याची प्रेरणा घेऊन कवयित्री उभ्या आयुष्याची लढाई जिंकते. ही तिच्या संस्काराचीच देणगी आहे. ती आयुष्यभर आपली पाठराखण करते, संकटापासून रक्षण करते असे तिचे मोठेपण कवयित्री सांगते. कवयित्री यांनी 'माय', 'मायेचा पदर' या कवितेत आईविषयीच्या आठवणी सांगितलेल्या आहेत. मराठी साहित्यामध्ये अनेक कवी व कवयित्री यांनी 'आई' हा विषय आपल्या कवितांमधून व्यक्त केलेला आहे. आईचे भावविश्व जिव्हाळ्याने व्यक्त करताना कवयित्री लिहिते–

Scanned with ACE Scanner

''तू गं कान्हाची बासरी
तुला म्हणे कुणी साय
जगी नाही ज्यास आई
त्यांचे दुःख सांगू काय.''

मातृविहीन पोरकेपणाची व्यथा व्यक्त करताना आईच्या सहवासाच्या वैभवाची कवयित्रीला जाणीव आहे. तिचे अस्तित्व जगण्याला मूल्य प्रदान करणारे आहे,अशी मनस्वी भावना तिने व्यक्त केली आहे.

एका सामान्य शेतकरी कुटुंबात जन्मलेली ही कवयित्री आपल्या कष्टकरी बापाची काळी आई आणि त्यांच्या श्रमसंस्काराचे वस्तुनिष्ठ चित्रण करताना लिहिते –

''मले दिसते हिर्वय
स्वप्न बापाचं साकार
लेक शिकतो शायेत
येवो जीवना आकार''

ओला व कोरड्या दुष्काळाला धाडसाने अन् समर्थपणे सामोऱ्या जाणाऱ्या वडिलांची व्यक्तिरेखा साकारताना स्वप्नपूर्तीचे गुपित त्यांच्या प्रामाणिक कष्टात दडल्याचे सांगते. शेती, मातीशी नाळ जुळालेल्या बापाची कृषीसंस्कृती जपणारी प्रतिभा कवयित्रीने प्रत्येक कडव्यात अनोख्या रितीने साकारली आहे. दुःखाच्या प्रत्येक घावानंतर सुखाचे क्षण अपरिहार्य असतात. सुखाचा शेवट करणारे हे काव्य वाचनीय आहे. अहिराणी बोलीचा प्रभाव या कवितेवर उमटलेला आढळतो. काट्यांची मखमल पांघरलेल्या, खांबापरी खंबीर असणाऱ्या बापाचे निरीक्षण नोंदवताना कवयित्री बापाचा उल्लेख काटेरी फणस, परीस, दीपस्तंभ, समईतील तेल, तेजस्वी इंधन असा करते.

''फोडावानी जपुनिया
कन्यादान करी बाप
दाटलेल्या हुंदक्याचे
कसे लावायाचे माप.''

कन्यादान करणाऱ्या आईबापाच्या मनाची काहीली काव्यात साकारली आहे. तिच्या सुखासाठी आईबापाची होणारी तगमग, त्यासाठी कितीही कष्ट करण्याची तयारी काव्यातून वाचताना मन हळवे होते. वडीलांच्या जीवनदर्शनातील बारकावे अचूकपणे टिपलेले आहेत. 'छत्र बापाचे हरपे, त्यास कळे काय

Scanned with ACE Scanner

पिता' असे अत्यंत भावपूर्ण वर्णन कवयित्री शेवटी करते.

माता-पित्यांचे संस्कार, त्यांचे आशीर्वाद आणि कौतुकाची थाप अखंड जन्मभर रहावी,अशी अपेक्षा ती नोंदवून बापाच्या आठवणी सांगताना त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध कंगोरे ओघवत्या भाषेत वर्णन करते. आई-वडिलांचे अस्तित्व कवयित्रीच्या मनाला व्यापून राहिलेले आहे.

''अंधश्रद्धा रूढी । देऊ मुठमाती
वैज्ञानिक मती । वाढवूया ।''

मानवता धर्माची शिकवण देणाऱ्या आदर्श भारतीय संस्कृतीचे गोडवे गात विज्ञाननिष्ठता जोपासण्याचा आग्रह 'परंपरा', 'संस्कृती' या कवितात धरते. स्वच्छ, सुंदर, पवित्र, समभावी मातृभूमीचे स्वप्न कवयित्री पाहते. सततचा दुष्काळ, नापिकी, कर्जबाजारीपण, बळीराजाची ससेहोलपट आदींचे चित्रण 'दुष्काळाने केली दैना', 'दुष्काळ' या कवितेत येते. सामाजिक भान असणारी कवयित्री वृक्षारोपण व वृक्षसंवर्धनाचे महत्त्व 'आराधना' या कवितेत अधोरेखित करते. सावित्रीबाईंमुळे आज सावित्रीच्या लेकी अभिमानाने जगत आहेत, शिकत आहेत. स्त्रीशिक्षणाचा पाया घालणाऱ्या, ज्ञानाचा प्रकाश दाखवणाऱ्या फुले दांपत्याबद्दलचा कृतज्ञभाव कवयित्रीने 'क्रांतीसूर्य' या कवितेत व्यक्त केला आहे. दानाचे महत्त्व वर्णन करताना कवयित्री म्हणतात-

''किती कमविती, तू पैका संपत्ती
दान रूपानेच, उरेल ती किर्ती.''

कवयित्री मानवता धर्माची मांडणी कवितेतून करतात. विद्याधन हे साऱ्या धनाहुनी श्रेष्ठ असल्याचे सांगतात. बंधुभावाची जोपासना करताना कवयित्री म्हणते,

''देव माणसात। नाही राउळात
दिसे गरजूत । मज हरि.''

मानव सेवा हीच ईश्वर सेवा आहे. संत साहित्यातून प्रसृत झालेली मूल्यव्यवस्था ही मानवतावादी आणि जन्माधिष्ठित उच्च-नीचता नाकारणारी होती. आध्यात्मिक तत्त्वांना संतपरंपरेतच सामाजिक मूल्यांची जोड दिली आहे. हरिनामाचा गजर, नाममाहात्म्य, आनंदवारी यांचे महत्त्व 'संतसंग', 'जाता पंढरीशी'या अभंगात आले आहे. 'वारी परंपरा । मिळे संतसंग । कीर्तनाचा रंग । अनुभवा ।।' हे सांगताना 'वारी' हे केवळ पारमार्थिक पर्यटन अथवा भक्तीयात्रा नाही तर हा एक अमृतानुभव असल्याचे सुख प्राप्त

Scanned with ACE Scanner

होते. अभंगरचनेच्या माध्यमातून वेगवेगळे विषय आलेले आहेत. वेगवेगळ्या भावना,वेगवेगळी श्रध्दास्थाने आली आहेत.

माणसांच्या दुट्टपी वागण्याचा 'फार्स' कवयित्री उलघडते, हे करताना नकळत लोकमनाचे प्रबोधन करत डोळ्यात अंजनही घालते. नैसर्गिक रंगाने होळी खेळावी, असा संदेश 'सण होळीचा' कवितेत देते. विज्ञाननिष्ठता जोपासणारी कवयित्री म्हणते–

''भस्म नि फळे खावून
कधी का मूल झालय
वंध्यत्व निवारणाचे शास्त्र
आता लय प्रगत झालय.''

देवभोळेपणा अंगी नसावा. अंधश्रद्धेला थारा देवू नये. कर्मकांडाला बाजूला सारून डोळस श्रद्धा बाळगा. डॉ. दाभोळकरांचे विचाररतत्त्व अंगिकारावे, असा मौलिक सल्ल देते.

असा पाऊस... अनेक आठवणींची कुपी खुली करणारा जादूगार. पावसाची एक सर येते, मातीचा गंध शरीरभर आणि मनभर पसरतो आणि गोड–कडू आठवणीही फेर धरायला लागतात. निखळ प्रेमभावनेचे चित्रण करणारी कवयित्री आठवणींच्या चिंब पावसात भिजते. क्षणात विरह वेदनांचे दु:खही मांडते.

वर्तमानकालीन जातीपातीचे राजकारण, भेदाभेद, धोक्यात आलेली लोकशाही पाहून कवयित्री व्यथित होते. मग तिला संविधानरूपी दीपस्तंभ आठवतो. दलितांना संघटीत करून, शिक्षण देऊन त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास जागृत करणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना स्मरून म्हणते, 'भीमा परतून ये, वादळातला दीपस्तंभ बनून.' देशभक्ती, स्वदेशप्रेम, प्लास्टिकबंदी, गडकिल्ले संवर्धन, मानवी मूल्यांचा नारा देऊन समतेचा पुकारा करते. तृतीयपंथीयांना सन्मानाने जगू द्या, अशी माणुसकीची हाक देते. अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा अंगिकार करून मानवी कल्याणासाठी जगावे, असा नव्या वर्षातील नव संकल्प मनात आखते.

कवयित्रीने दैनंदिन जीवनातील नेहमीचे विषय, संकल्पना, अनुभव, विचार, समजुती अल्पाक्षरात मांडलेल्या आहेत. सभोवतालचे जे जे वास्तव मनास भावले ते ते कवयित्रीने कविता या साहित्यप्रकारातून सहज, सुलभ, लालित्यपूर्ण व ओघवत्या शैलीतून चित्रित केले आहे. अत्यंत साधीसरळ

Scanned with ACE Scanner

भाषा तरीही काव्याची लयबद्धता कुठेही खंडीत होत नाही. संयत व भावपूर्ण भाषाशैली, बारीक तपशीलातून प्रसंग उभे करण्याची हातोटी आणि समाजाप्रतीची कळकळ, सूचकत्व, उत्स्फूर्तता आणि ग्रामीण शब्दरचना, प्रतिमा व प्रतिके यांचा वापर अशी या कवितासंग्रहाची वैशिष्ट्ये दिसून येतात. या लिहित्या लेखिकेच्या काव्यप्रतिभेचा सन्मान पूर्वप्रकाशित कवितांच्या माध्यमातून झालेला आहे.

प्रबोधनात्मक व पुरोगामी विचारांची ध्येय वाटचाल त्यांच्या साहित्यसेवेत आहे. वास्तवाचे दर्शन घडविणाऱ्या आणि काळजाला भिडणाऱ्या काही गोष्टी त्यांनी अभंगाच्या माध्यमातून मांडलेल्या आहेत. त्यांची निरपेक्ष विचारधारा व उत्कट समाजप्रेम त्यांच्या लेखनात, वागण्यात आहे. आस्तिक असणाऱ्या कवयित्रीची कविता कुठेतरी यमकांच्या जुळणीत अडकलेली दिसते. काही ठिकाणी रचनादोष आढळतो. बाकी कवयित्री यांची काव्यधारेवर बरीच पकड आहे. मनातील चिंतनशीलतेला मुक्त स्वरूपाचे रचना स्वातंत्र्य मिळाल्यास आशयसूत्राला नक्कीच वैश्विकता लाभेल, यात शंका नाही. भविष्यात आपल्या हातून आशयघन तसेच कसदार लेखन व्हावे, हीच अपेक्षा.

वाचक नक्कीच सुनिता घुले या पहिल्या साहित्यकृतीचे स्वागत करतील. संवेदनशील मनाच्या कवयित्री सौ. सुनीता घुले यांचे मनापासून अभिनंदन व पुढील साहित्यिक वाटचालीस हार्दिक शुभेच्छा!

– **प्रा.(डॉ.) नवनाथ शिंदे**

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,सात्रळ

ता. राहुरी, जि. अहमदनगर –४१३७११., मो. ९८९०७७७६३९

* * *

Scanned with ACE Scanner

Population Characteristics and its Projected Growth in Ahmednagar District of Maharashtra

Dr. Babasaheb Kacharu Wani
Art, Commerce and Science College, Satral
Tal. Rahuri Dist. Ahmednagar Pin.413711
Email. babakwani@gmail.com

Abstract

Overpopulation is basic problem in south Asian countries including India. It leads to shortage of food, unemployment, poor health, poor public services and degradation of environment. To overcome above issues there is urgent need to stabilize increasing size of population. Size of population, density of population, sex ratio and literacy is the major characteristics of population to understand the socio-economic development of an area as well as future planning. In the present paper Ahmednagar district is selected as study area which is suffering population explosion issues. The present study is focused on decadal growth rate and projected growth of population characteristics. Decadal growth rate of population is 12.44 percent. Tehsil wise trend of decadal growth and projected growth of population characteristic shows tremendous variation. Projected growth of sex ratio has improved even though numbers of female are less than male.

Key words: *decadal growth, annual growth, projected growth, population density, sex ratio*

Introduction

Population characteristics are the basic tools to study the socio-economic development of an area. Moreover, population projection has been used for planning to ensure provision of basic needs as well as health, education and employment. The present study makes an attempt to study the population characteristics such as size of population, density of population, sex ratio and literacy of Ahmednagar district. The study is based on census data for the year 2001-2011 with emphasis on analysing trends in decadal and projected growth. In study region more than 70 percent of population depends on agriculture for employment and livelihood. Agriculture of the district is mainly depends on monsoon rainfall. Poor or failure of monsoon leads to reduce the productivity of agriculture, it adverse effect on economy of district as well as increase the rate migration. It affects on social relation and literacy.

Study Area

Ahmednagar district is situated in the western part of Maharashtra state with a total geographical area 17,048 sq. km. Absolute location of district in terms of latitudinal and longitudinal extension is 18° 20′ to 19° 59′ north latitudes and 73° 40′ to 75° 43′ east longitudes. Relative location of the district is partly in upper Godavari and partly in Bhima river basin. The political boundary of Ahmednagar district is Nashik and Aurangabad district to the north, Solapur and Pune district to south, Beed and Osmanabad district to east and Thane and Pune district to west. Physiographically, the district is roughly divided into three parts namely, low land of Godavari river basin, plateau of Balaghat and Sina river basin. Climate of the district is hot summer and general dryness throughout the year except monsoon season. Average annual rainfall of the district is 583 mm. The district lies in the rain shadow zone of western ghat. Due to this distribution of rainfall is very uneven and erratic in nature. Seasonal variation in temperature is quite large. The range of temperature is in between 11.7°C to 38.9° C. The population of study area stood at 45,43,159 in 2011 (Census, 2011). District accounts 4.04 percent population of the total population of Maharashtra state. However, population density is 267 persons per sq. km.

Objectives of the study

The key objectives of the study are

1. To examine the decadal growth rate of population, density of population, sex ratio and literacy rate of Ahmednagar district.
2. To examine the projected growth of population characteristics in study area.

Methodology

The study is based on secondary data source. Information related to size of population, density of population, sex ratio and literacy rate has been collected from socio-economic review and district statistical abstract of Ahmednagar district for the year 2001 and 2011. Following methods are used to find out decadal and projected growth rate of population characteristics.

1. Decadal Growth Rate in % $= \frac{Pn-Po}{Po} \times 100$

Where,

Pn = Population of current year

Po = Population of past year

2. Projected Growth (PG) = $P e^{(r * t)}$

Where,

PG = Projected growth

P = Population of beginning year

e = is the base of natural logarithm (2.71828)

r = is the rate of increase (annual increase divided by 100)

t = Time period interval between beginning year and projected year

Results and Discussion

Structure and Composition of Population

Table 1 reveals the structure and composition of the population of Ahmednagar district. It determines the socio-economic conditions and stage of development of the society and also decide the processes and levels of resource utilization. Balanced development in structure and composition of population is the sign of overall development of the region. In the year 2001, the total population of the district was 4040642 persons, which increased to

Table 1: Structure and composition of population in Ahmednagar district

Sr. No	Population Features	Year		Decadal growth rate in % (2001 - 2011)
		2001	2011	
1.	Total population	4040642	4543159	12.44
a.	Male	2083053	2342825	12.47
b.	Female	1957598	2200334	12.40
2.	Population Density	232	267	15.09
a.	Rural	191	217	13.61
b.	Urban	1682	1956	16.29
3.	Sex Ratio	940	939	-0.11
a.	Rural	948	938	-1.05
b.	Urban	908	942	3.74
4.	Literacy	64.31	79.05	22.92
a.	Male	72.83	86.82	19.21
b.	Female	55.25	70.89	28.31

Source: Socio-economic review and district statistical abstract (2001 and 2011)

4543159 persons in the decade 2001-2011 with the decadal growth rate of 12.44 percent. It is less than the decadal growth rate of India and Maharashtra, which is 17.64 percent and

16.01percent respectively during the same time span. Decadal growth rate of male population was more than female population, which is 12.47 and 12.40 percent respectively.

Density of population means land-man ratio. Increase in density of population indicate decline the ratio of land-man. It leads to adverse effects on agriculture, environment and public services. Density of population of Ahmednagar district is 232 persons per sq.km. in the year 2001. It sharply increases to 267 persons per sq.km in the year 2011. Density of population is increased by 15.09 percent during the decade (2001–2011). Population density of urban and rural is 1956 and 217 respectively (Census, 2011), which increased by 16.29 and 13.61 percent respectively during the decade.

Sex ratio is helpful to policy formation regarding education, health and economy. Moreover, it is important for understanding social and gender related issues. It directly effects on marital status, migration and birth rate. Table 1 depict the sax ratio of district is unbalanced. It leads to increase in social and gender conflicts. Sex ratio of the district is 940 in the year 2001. It slightly decreases in the year 2011. It is same as the country's sex ratio, which is 940 females per thousand male (Census, 2011). Sex ratio of the district decreases by 0.11 percent during the decade. The urban sex ratio is 908 in the year 2001. It increases by 3.74 percent during the decade. However, rural sex ratio decreases by 1.05 percent.

Literacy is the indicator of social as well as economic development of region. Higher the rate of literacy means higher the rate of development and vise versa. Literacy rate of the district shows positive change, it increases by 22.92 percent during the decade. In the year 2011 literacy rate of the district is 79.05 percent. It is better than the country's literacy rate, which is 74.0 percent (Census, 2011). Decadal growth of literacy rate of female is more than male which is 19.21 percent and 28.31percent respectively.

Tehsil wise decadal growth rate of population characteristics

Table 1.2 reveals the tehsil wise decadal growth of population. All the tehsils recorded positive trend, which is range from 9.12 to 20.64 percent. Highest decadal growth rate recorded in tehsils of Shevgaon (20.64 percent) and Patherdi (20.12 percent) and lowest is in Kopergaon (9.12 percent) followed by Rahuri (9.46 percent) and Akole (9.49 percent).

Table 2: Tehsil wise decadal growth rate of population characteristics (2001 - 2011)

(Values in percentage)

Sr. No	Tehsil	Population	Density of population	Sex ratio	Literacy rate
1	Akole	9.49	9.60	0.02	7.02
2	Sangamner	10.53	12.36	-0.19	5.96
3	Kopargaon	9.12	12.30	1.41	6.98
4	Rahata	11.17	22.89	0.25	4.89
5	Shrirampur	12.10	26.22	1.40	5.34
6	Newasa	9.53	13.58	-0.30	6.34
7	Shevgaon	20.64	14.72	-0.04	5.55
8	Pathradi	20.12	21.47	-2.67	6.12
9	Nagar	12.75	20.63	3.30	2.02
10	Rahuri	9.46	11.23	-0.04	5.49
11	Parner	11.20	14.84	-3.38	5.78
12	Shrigonda	13.92	13.87	-1.74	2.98
13	Karjat	14.64	15.33	-2.09	4.06
14	Jamkhed	18.00	18.30	-3.01	7.12

Source: Compiled by researcher

Decadal growth rate of population density indicate that there is considerable variation at tehsil level (table 2). All the tehsil recorded positive decadal growth of population density. It indicates increase in the pressure of population on land. Decadal growth rate of population density varies from 9.60 percent in Rahata to 26.22 percent in Shrirampur. Above 20 percent growth rate recorded in tehsils of Rahata (22.89 percent) Patherdi (21.47 percent) and Nagar (20.63 percent), while rest of the tehsils recorded growth rate 11percent to 15 percent.

Most of the tehsils recorded negative decadal growth rate of sex ratio (table 2). It indicates that in feature gender conflicts emerge as a new issue in district. Only five tehsils namely Akole (0.02 percent), Rahata (0.25 percent), Shrirampur (1.40 percent), Kopergaon (1.41) and Nagar (3.30 percent) have recorded positive growth while maximum negative growth rate noticed in Jamkhed tehsil.

Literacy indicates the quality of manpower. It is the reliable index of the socio-economic development and demographic growth of region. Table 2 indicates the spatial pattern of decadal growth of literacy. It shows that all tehsil recorded positive growth, which varies from 2.02 percent to 7.12 percent. Tehsil Jamkhed noticed highest growth rate (7.12 percent) while tehsil Nagar recorded lowest growth rate which is 2.02 percent.

Projected growth of population characteristic for the year 2021

Population projection is the tool for decision making related to infrastructure creation, policy making and program formation. Table 3 reveals the projected growth of population characteristic for the year 2021. Nagar tehsil recorded highest population while tehsil Jamkhed recorded lowest population in the year 2021.

Table 3: Tehsil wise projected growth in the year 2021

Tehsil	Population	Density of population	Sex Ratio	Literacy rate
Akola	321028	214	974	80.30
Sangamner	541954	329	941	84.87
Kopargaon	331245	485	955	85.60
Rahata	358462	587	943	86.19
Shrirampur	324473	738	976	86.62
Newasa	393469	316	932	83.61
Shevgaon	301737	262	953	78.15
Pathradi	315564	266	901	79.46
Nagar	777416	560	962	88.11
Rahuri	354976	355	934	84.24
Parner	306656	171	923	80.14
Shrigonda	363087	226	907	77.91
Karjat	272835	184	895	77.18
Jamkhed	189613	217	893	77.97

Source: Compiled by researcher

Projected growth of population density shows that northern agricultural advanced tehsils namely Shrirampur (730), Rahata (587), Kopergaon (485) and Sangamner (329) has noticed sharp increase in population density. However, urban tehsil Nagar recorded 560 persons per sq.km while tehsil karjat (184) observed lowest projected growth.

Projected growth of sex ratio (table 3) is not increased up to mark till 2021. In Ahmednagar district there is tremendous change in literacy rate but unawareness about sex ratio. Male dominant society gives preference for male child which is responsible for low sex ratio. Tehsil Karjat (895) and Jamkhed (893) recorded very low of projected growth of sex ratio.

Projected growth of literacy rate (table 3) recorded more than 85 percent in five tehsils namely, Akole, Kopergaon, Rahata, Shrirampur and Nagar. However, rest of the tehsils recorded 75 to 84 percent.

Conclusion

Population growth is the burning issues in Ahmednagar district, where more than 70 percent population depends on agriculture. It is observed that overpopulation in Ahmednagar district is posing serious threats by creating problems like food inflation, unemployment and environmental degradation. Thus, there is an urgent need to control population in district with the help of creating awareness among the people. The estimated growth of population shows socio-economic sustainability of district is at risk. In rural area increase the pressure of population on Agriculture. Due to this number of marginal workers increase. In urban area will going to face the problems of overpopulation such as increasing slums, inadequate facilities of water, education, health, basic infrastructure etc. There is need to awareness towards girl child with the help of Asha workers and women's self help groups.

References :-

1. Barbhuiya, M. U. (2017) "Population explosion in Assam: An analysis of Census data, 1901-2011" , EPRA International journal of economic and business review, 5 (6), pp. 76-81, www.eprawisdom.com
2. Darade, J. U. and Mhaske, P. H (2017), "Impact on population characteristics: A case study of Shirdi and Shani Shingnapur in Ahmednagar District (M.S. India)", International Journal of Recent Research and Applied Studies, Vol. 4(4), pp. 13-15.
3. Khan, A. I. and Kakde, A. B. (2016), "Population characteristics of Ahmednagar district: A Geographical analysis", Weekly science, International research journal, Vol. 3 (43), pp 1-6, Available at www.lsrj.in
4. Pathare, A. R. and Pathare, J. A. (2015), "Population growth and demographic transition: A comparative study", Cholars world-International refereed multidisciplinary journal of contemporary research, special issue iii, pp.117-120, Available at www.irmjcr.scholarsworld.net
5. Sikalgar, R. S. (2015), "A study on population growth of man river basin in Maharashtra", Golden Research Thoughts, International multidisciplinary research journal, 4 (8) pp. 1-4. Available at www.aygrt.isrj.org
6. Socio-economic review and district statistical abstract of Ahmednagar district, 2001 and 2011
7. Taylor, A. (2014), "Population projections for sparsely populated areas: Reconciling ''Error'' and context", Hindawi Publishing Corporation, International journal of population research, Volume 2014, Article ID 658157, pp. 1-9, Available at http://dx.doi.org
8. Varat, T. M. (2016), "Rural- Urban difference in occupational structure of population of Nagar tahsil, District Ahmednagar (Maharashtra, India)", Scholarly research journal for Interdisciplinary studies, Vol. 4 (26), pp. 2821-2829, Available at www.srjis.com
9. Yadav, A. S. and Pandey, D. C. (2017), "Demographic attributes and population dynamics: Study from Himalayan state of Uttarakhand, India", IOSR journal of humanities and social science (iosr-jhss), 22 (8), pp. 50-57, available at www.iosrjournals.org

Bulletin of Environment, Pharmacology and Life Sciences
Bull. Env. Pharmacol. Life Sci., Vol 8 [7] June 2019: 156-158
©2019 Academy for Environment and Life Sciences, India
Online ISSN 2277-1808
Journal's URL:http://www.bepls.com
CODEN: BEPLAD
Global Impact Factor 0.876
Universal Impact Factor 0.9804
NAAS Rating 4.95

ORIGINAL ARTICLE **OPEN ACCESS**

Free radical inhibition ability of some wild vegetable consumed by Tribal People of western region of Akole tehsil (M.S.) India

M. B. Gunjal R.D. Borse and B.K.Auti*
Department of Botany, P.V.P. College Pravaranagar, At/P: Loni., Tal:.Rahata, Ahmednagar (MH)
*Department of Botany Radhabi Kale Mahila Mahavidyalaya. Ahmednagar.(MH)

ABSTRACT
Wild vegetables play an important role of food and medicine in tribal regions of Maharashtra. All of them contain free radical scavenging ability as presence of active biomolecules. These biomolecules may potentially be used for multiple therapeutic applications in degenerative as well as cardiovascular diseases. Present study explores DPPH scavenging potential and amount of total antioxidants as compared with ascorbic acid as control. Selected wild vegetable have inhibition ability and varies in total antioxidants.
Keywords: *Free radical, DPPH, Scavenging, total antioxidant, Wild vegetable.*

Received 21.03.2019 Revised 10.04.2019 Accepted 02.06. 2019

INTRODUCTION

Wild Vegetables are used as a Food Resource by the Tribals of Kalsubai Harishchandragarh Wildlife Sanctuary. Different parts of 22 plant species are consumed by tribes as it bears variation in its nutritional composition [1]. The use leaves, tubers, rhizomes, bulbils, fruits, seeds, flowers, of such wild edible plants are complementary diet during scarcity [2]. Appreciable amount of polyphenol content reveals its antioxidant and medicinal potential to overcome certain degenerative human disorders [3].
Discoria bulbifera (Family: Dioscoreaceae), *Chlorophytum tuberosum* (Family: Liliaceae) and *Rivea hypocrateriformis* (Family: Convolvulaceae) contains ample amount of polyphenols [4-8]. Beside, phenolic compounds contribute to quality and nutritional value in terms of modifying color, taste, aroma and flavor [9].
Documentation and data analysis of plants from northwest region of Ahmednagar may provide novel compounds for the treatment of different ailments and also new food species for coming generation [6]. Therefore, the basic aim of our research was to determine the relation between DPPH free radical scavenging activity and amount of total antioxidant present in hydro-methanolic extracts of selected wild vegetables. Plants and plant part used was selected on the basis of local people of collection area.

MATERIAL AND METHODS

Collection and Identification:

Tubers of *D. bulbifera*, Leaves of C. *tuberosum* and *R. hypocrateriformis* was collected from western region of Akole tehsil (M.S.), India. Identification was done by regional flora.

Extraction

Different plant parts were collected and chopped into small pieces and were dried in hot air oven at 40°C for 48 hours. Dried material were pulverized in grinder and winnowed from 100μm sieve. Powdered samples were defatted with petroleum ether and used for subsequent extraction with 80% methanol (80% methanol: 20% Distilled water). Whole process of extraction was carried out using 250ml sohxlet assembly at 60°C temperature with three continues cycles of extract. Collected extracts was dried using rotary evaporator to avoid the breakage of isolated compounds. Doses of extract (10-300 μg)were prepared by using deionized water for DPPH assay and total antioxidant contents was determined from 0.5 and 1 mg/ml concentration. Two antioxidant in vitro models such as DPPH and total antioxidant were used for the study.

DPPH Assay
DPPH (2, 2:-dipheny l-2- picrylhydrazyl) radical scavenging assay was carried out as per reported method with some modifications [4]. About 1 ml of test solution was added to equal quantity of 0.05 mM solution of DPPH (Prepared in ethanol) in test tubes. After 20 min of incubation at room temperature (32^0C), the DPPH reduction was measured by reading the absorbance at 517nm in a s UV-Visible spectrophotometer against a blank, which did not contain the extract. L-ascorbic acid was used as a positive control. The DPPH radical scavenging capacities were expressed as Vitamin-C Equivalent Antioxidant Capacity. The Percent (%) inhibition activity of prepared dose against DPPH was calculated.

Total Antioxidant Capacity
Total antioxidant content was determine using prescribed method [4] with slight modification. 0.5 and 1 mg/ml of extract dissolved in water was combined in eppendorf tube with 1 ml of the reagent solution (0.6 M sulphuric acid, 28 mM sodium phosphate and 4 mM ammonium molybdate) prepared with deionized water. The tubes were capped and incubated at 95°C for 90 min in hot air oven. After cooling to room temperature (32^0C), the absorbance was measured at 695 nm. The series (10-100 µg) of Ascorbic acid was run. Graph of Concentration (X-axis)vs. % inhibition (Y-axis) was plotted using Microsoft excel 2010 to generate the slope line equation (y= 0.0058x). The antioxidant activity was expressed as the number of equivalents of ascorbic acid.

Statistical analysis
All the analysis was carried in triplicate to determine mean and standard error means (SEM) using Graphpad Instat 3 software.

RESULTS AND DISCUSSION
DPPH scavenging ability (Fig. 1.) of all plant extract was found to be dose dependent. Highest Inhibition was observed in *C. tuberosome* (82.15±0.17%) followed by R. *hypocratiformis* (79.89±0.32%) and *D. bulbifera* (77.76±0.73%) at highest dose. Furthermore, Prominent amount of antioxidant was observed in *D. bulbifera (*20.52±0.40 µg/mg*), C.tuberosum (*48.82±0.14 µg/mg*)* and *R. hypocratiformis (*36.62±0.19 µg/mg*)*. However, its seen to be % inhibition ability varies with total antioxidant content.

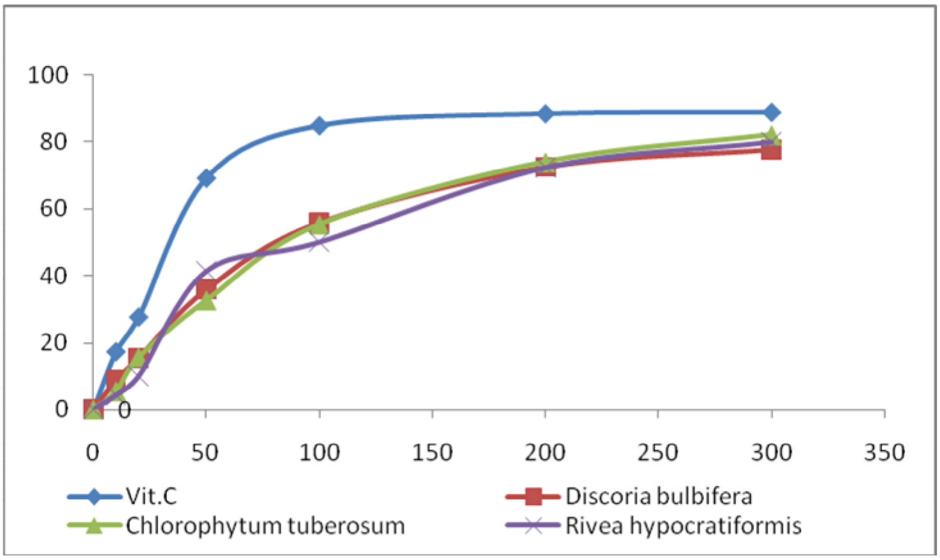

Figure 1. DPPH scavenging activity.

CONCLUSION
The results of the present investigation reports the quantitative analysis of determine the relation between DPPH free radical scavenging activity and amount of total antioxidant present in hydro-methanolic extracts of *D.bulbifera, C. tuberosum* and *R. hypocratiformis*. However further investigations are required to isolate and characterize the active constituents from this plant to evaluate their therapeutic role. Also Extract can be used as food additives to help guard against food deterioration as an antioxidant. Plant powder can be used as source of green Tea. Plant can be useful for industrial preparations especially in food, beverages, as a flavor, aroma, pharmaceutical preparations like cosmetics, medicine etc.

 ©2019 AELS, INDIA

REFERENCES

1. Ghosh S, Parihar VS, More P, Dhavale DD, Chopade BA (2015) Phytochemistry and Therapeutic Potential of Medicinal Plant: Dioscoreabulbifera. Medicinal chemistry, 5: 160-172.
2. Khyade M.S., Varpe S.N., Padwal A.D., (2017), Evaluation of chemical profile and antioxidant potential of *Trichodesmaindicum*, International journal of phytomedicine, 9(3):416 -425.
3. M.V. Patil and D.A. Patil (2000): Some More Wild Edible Plants of Nasik District (Maharashtra), Ancient Science of Life, Vol. No XIX (3&4): 102-104.
4. M. S. Khyade, S. P. Kamble, M. B. Waman, A. D. Padwal, S. D. Jadhav(2016): Chemical profiling and free radical scavenging potential of *Oxalis corniculata,* The explorer, VOL. 01, Issue 1.
5. M Sengul, HilalYildiz, Neva Gungor, Bulent Cetin, ZeynepEser And SezaiErcisl (2014): Total phenolic content, antioxidant and antimicrobial activities of some medicinal plants, Pakistani Journal of Pharmaceutical Science, Vol.22(1), pp.102-106.
6. M B. Waman, Mahendra S. Khyade (2018): Ethnobotanical Uses of Some Plants of Families Apocynaceae and Asclepiadaceae from the Northwestern Region of Ahmednagar District, Maharashtra, Plant and Human Health, Volume 1 pp 569-582.
7. M Hussain Bhat, MufidaFayaz, Amit Kumar and Ashok Kumar Jain (2018): Phytochemical, Pharmacological and Nutritional Profile of *Chlorophytum tuberosum*(Roxb.) Baker (Safedmusli): a Review, International Journal of Theoretical & Applied Sciences, 10(1): 93-99.
8. Sangita Dandwate (2017): Use of Wild Vegetables as a Food Resource by the Tribals of KalsubaiHarishchandragarh Wildlife Sanctuary, International journal of pharmacy and pharmaceutical reseach, Vol. 10 (4): 164-169.
9. Shivakumar S Godipurge, Naveen J Biradar, Jaiprakash S Biradar, NitinMahurkar(2016): Chemical composition and hepatoprotective effects of polyphenolic fraction from *Rivea hypocrateriformis* in paracetamol-induced liver damage in wistar albino rats. Int J Pharm Pharm Sci;8(10):228-234.
10. V. S. Kamble, V. D. Jadhav (2016): Polyphenol content of some traditional leafy vegetables in Kolhapur district of Maharashtra, Journal of Pharmacy and medicinal research, 2(2), 66–67.

CITATION OF THIS ARTICLE

M. B. Gunjal R.D. Borse and B.K.Auti. Free radical inhibition ability of some wild vegetable consumed by Tribal People of western region of Akole tehsil (M.S.) India. Bull. Env. Pharmacol. Life Sci., Vol 8 [5] June 2019: 156-158

ISSN-2320-4439
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

VOLUME :I ISSUE I Apr.-Jun. 2020

ART'S I COMMERCE I SCIENCE I SOCIAL SCIENCE I
EDUCATION I MANAGEMENT I MEDICAL I ENGINEERING & IT I
LAW I PHARMACY I PHYSICAL EDUCATION I AGRICULTURE I
JOURNALISM I MUSIC I LIBRARY SCIENCE I

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate
E-mail powerofknowledge3@gmail.com
www.powerofknowledge.co.in

Scanned with ACE Scanner

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate

• Mailing Address •
Dr. Sadashiv H. Sarkate
Editor : POWER OF KNOWLEDGE
Head of Dept. Marathi
Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)
Cell. No. 9420029115 / 7875827115
Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

Scanned with ACE Scanner

RNI No.MAHAUL03008/13/1/2012-TC

ISSN 2320-4494

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Volume. I, Issue I
Arpil to Jun 2020

Editorial Officer
Kranti Publication
Georai Dist.Beed
Beed -431 127
Contact : 7875827115
E-mail : Sarkatelata@gmail.com

Published By :
Mrs. Lata Sadashiv Sarkate

Price : Rs. 300/-

Advisory :-

Hon. Dr. Sudhir Gavhane
Ex.Vice Chancller Y.C.M.U. Nasik
& Professor of Mass Communication
& Jornalism Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. V. B. Bhise
Ex-Professor, Dept. of Economics
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Madan Shivaji
Ex-Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Bhagwat Katare
Ex. Director, BCUD
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Sanjay Nawale
Head of Dept. Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Hon. Dr. Paralikar Kanchan
Principal, Mahila College, Georai

Hon. Dr. Ashok Mohekar
Ex-Magement Council Member
Dean, Faculty of Science,
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

EDITOR

Dr.Sadashiv Haribhau Sarkate
Senate Member, Ex-Chairman-BOS in Marathi, Dr.B.A.M.U.Aurangabad
Associate Professor & Head, Dept. of Marathi, JBSPM's
Arts & Science College, Shivajinagar, Gadhi Tq. Georai Dist. Beed.

EDITOR BOARD

Dr. Mala Nurilmala
Dept.of Aquatic Product Technology
Faculty of Fisheries and Marine Sciences
Bogor Agricultural University, Indonsia

Dr. Kadam Mangal S.
PG. Dept.of Zoology
Yeshwant Mahavidayala, Nanded

Dr. Bharat Handibag
Ex-Dean, Faculty of Arts
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Rajesh Karpe
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Dhere R.M.
Dept.of Zoology
Swa.Sawarkar Mahavidayala, Beed

Dr. Taher H. Pathan
Aligad Muslim university, Aligad (U.P.)

Dr. Vasant Biradar
Princial, Mahatma Phule
Mahavidyalaya,Ahmedpur,Dist.Latur

Dr.S.D.Talekar
Professor, Dept. of Commerce
L.B.S.College, Partnr Dist Jalna

Dr.Sudhakar Shendge
Professor of Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr.S.R.Takale
Principal, Sant Sawatamali, College,
Phulambri Dist. Aurangabad'

Dr.D.P. Takale
Professor & Head
Dept. of Economics
L.B.S.College, Partur Dist.Jalna

Dr.Bharat Khandare
Principal, Swami Vivekanand College,
Mantha. Dist. Jalna

Dr.Ganesh Adgaonkar
Kalika Devi ,Collage
Shirur Kasar Dist.Beed

Dr.Vishwas Kadam
Principal, JBSPM's Arts & Science
College, Gadhi Tq.Georai, Dist. Beed

Dr.Aparna Ashtaputre
Dept. of Psychology,
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr.Fulchand Salampure
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

REFERECS

Dr.Shahaji Gaikwad
Ex-Chairman, BOS in English
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr.Vishwas Patil
Radha Nagari College,Radha
Nagari, Dist. Kolhapur

Dr. Dilip Khairnar
Professor, Sociology
Deogiri College, Aurangabad

Dr. Santos Chavan
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist Aurangbad

Dr. Shivaji Yadhav
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Laxmikant Shinde
Assit.Professor
JES College, Jalna

MANGING EDITORS

Mr. Ramesh Ringne
Prof. Bapu Ghokshe
Mr. Shivaji Kakade
Dr. Shakur Shaikh Husain

Mr. Vinod Kirdak
Dr. Datta Tangalwad
Mr. Kalandar Pathan
Dr. Suhas Morale
Dr. Baliram Katare

Assit.Prof.Mohan Kalkute
Dr. Adgaonkar Ganesh
Dr. Santosh Chavan
Dr. Rajkumar Yallawad

Scanned with ACE Scanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	IMPORTANCE OF NATIONAL SERVICE SCHEME (NSS) IN CREATING SOCIAL RESPONSIBILITY AT HIGHER EDUCATION	Mohamad Mustafa Mujawar Dr.Shivalingappa B.P Mrs Rani Channamma.S.Halse	01-05
2	Language Policy in India, not Politics !	Prof Prajakta S. Raut	06-10
3	Study of Physico-Chemical Parameter of Soil Analysis	S.R.Ingale, R.S.Khedekar K.N.Sonune, S.S.Kotalwar, R.D.Khalapure,	11-14
4	Land Rights Movement inPost independence Maharashtra	Rashmi Pawar	15-20
5	Covid-19 : Opportunities in Literature and other Sectors	Dr.Hemanth Sudhakar Dalal	21-23
6	STUDY OF EFFECT OF FITNESS TRAINING FOR THE DEVELOPMENT IN PERFORMANCE OF BADMINTON PLAYERS	DR. Seema V. Deshmukh	24-26
7	Landless Laborers, Women, and Children in Agriculture	Dr. P.B .Achole	27-35
8	A GEOGRAPHICAL STUDY OF CHANGING SEX RATIO IN AMRAVATI DISTRICT (MAHARASHTRA)	Dr. Sandip S. Bhavsar Dr.ParagVishnupantTatte	36-41
9	Dr.Ambedkar's Vision for India's Dalits	MAHAMAD YUNUS. B . H	42-45
10	भारतीय समाज सुधारकांची पर्यावरणीय आंदोलने – एक अभ्यास	डॉ.प्रा.सौ. एस.पी. लाखे	46-56
11	पर्यावरणीय आपत्ती व्यवस्थापन : पुर	प्रा. डॉ. घोडके जे.व्ही.	57-60
12	जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा : स्थिती व गती	जयद्रथ जाधव	61-68
13	नव्वदोत्तरी मराठी कविता कालखंड आणि नवपरिमाण	एस.पी.पवार	69-76
14	नव्वदोत्तरी आंबेडकरी कवितेचे स्वरुप : एक चिकित्सा प्रा.डॉ.शोभा रोकडे	प्रा.डॉ.शोभा रोकडे	77-82
15	१९६० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीतील जीवन चित्रण	डॉ. सोपान माणिकराव सुरवस	83-88
16	साहित्यातील साहित्यिकांची भूमिका :	डॉ. अशोक ऊ. धोळवे	89-91
17	राजर्षी शाहू महाराजांचे अर्थकारण	प्रा. विकास बहुले	92-96
18	माझा प्रवास (१८५७ च्या बंडची हकीकत सांगणारे) प्रवास वर्णन	संजय जनार्दन आगलावे	97-100

Scanned with ACE Scanner

19	संत संताजी जगनाडे महाराज यांच्या अभंगांवरील संत तुकारामांचा प्रभाव	श्री.धर्मराज करपे	101-104
20	संत तुकारामांचे कूटकाव्य व त्याचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा. दिलीप महादू कोने	105-109
21	'मानवता' दलित साहित्याचा विशेष	प्रा.डॉ. नवनाथ अंगद शिंदे	110-118
22	औरंगाबाद जिल्ह्यातील स्त्रियांचे साहित्य	प्रा.ज्योती स्वामी - धामणकर	119-122
23	आदिवासी लोककला आणि साहित्य	प्रा.डॉ.महादू बागल	123-127
24	वीरशैव नियतकालिकात 'विभूती वैभव' चे योगदान	प्रा. ज्योती स्वामी - धामणकर	128-133
25	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आंबेडकरी प्रेरणेस स्मरूण आत्मशोधाची गरज	प्रो.डॉ.संजय शिंदे	134-138
26	राजर्षी शाहू महाराजांचे आर्थिक विचार	प्रा.घोडके कल्याण सर्जेराव	139-143
27	भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि तुलनात्मक उपाययोजनाचे आवाहन भारत आणि चीन संबंध :	प्रा.डॉ.तांदळे एस.के.	144-148
28	समाजशास्त्र आणि साहित्य सहसंबंध	अंबिका गोविंदराव चोंडे	149-151
29	धुळे व नंदुरबार जिल्हयातील मावची बोलीतील लोकपरंपरा	गावित महेंद्र जोतऱ्या	152-156
30	ऐतिहासिक भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा	शिवाजी विष्णू पाटील	157-162
31	Covid-19 आणि सामाजिक समस्या	डॉ.सविता सा.मनोहर	163-168
32	मराठा इतिहासातील कन्हेरखेडचे शिंदे घराणे – एक दृष्टिक्षेप	प्रा.डॉ. तानाजी रामचंद्र हवलदार	169-174
33	कोल्हापूर जिल्हयातील जंगल जमीन–भूमीहीनांना मिळावी यासाठीची आंदोलने	डॉ.वसंत ज्ञानदेव ढेर	175-182
34	मनरेगाच्या अंमलबजावणीत ग्रामसभेची भूमिका	डॉ.व्ही.डी. गायकवाड प्रा.सुनिल काशिराम राठोड	183-188
35	कोरोना संचारबंदी आणि लोककला	डॉ. मंदा माणिकराव नांदुरकर	189-192
36	समाजमें महिलाओं के मानवाधिकार	डॉ. सौ. स्मिता दि. जोशी,	193-197
37	रामकाव्य परम्परा में रीति काव्य का योगदान	डॉ. भाऊसाहेब रा. नळे	198-202

Scanned with ACE Scanner

'मानवता' दलित साहित्याचा विशेष

प्रा.डॉ. नवनाथ अंगद शिंदे

साहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग,

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सात्रळ, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारकार्यामुळे दलित समाजाला आपल्या गुलामीची जाणीव झाली. त्यांच्या वेदनेला वाचा मिळाली. दलितांची वेदना ही दलित साहित्याची जन्मदात्री असून ती हजारो वर्षापासूनची आहे. दलित साहित्यातील वेदना ही एकट्य 'मी' ची नसून ती समूह जीवनातील बहिष्कृत समाजाची वेदना आहे. त्यामुळे दलित लेखकांनी आपल्या लेखनीसाठी प्रमाणभाषेऐवजी बोली भाषेचा वापर केलेला आढळतो. दलितांना चातुर्वर्ण्यव्यवस्था विरोधी लढा उभारण्याचे प्रशिक्षण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'शिका, संघर्ष करा, संघटित व्हा' ह्या आदेशात्म—संदेशातून दिले. दलित साहित्याची निर्मिती प्रेरणा ही आंबेडकरवादी विचारप्रणाली असून मूकनायक बाबासाहेब आंबेडकर ह्यांच्या विचार आणि चळवळीमुळे दलित समाजाला आत्मभान मिळाले आहे. 'बहुजनहिताय बहुजनसुखाय' हा मंत्र आचरणात आणणारे, नवसमाज रचनेचे शिल्पकार डॉ. आंबेडकरांचे विचार केंद्रस्थानी ठेवून दलित साहित्यिक साहित्यनिर्मिती करताना दिसतात. म्हणूनच हे साहित्य परिवर्तनवादी ठरते. दलित म्हणजे केवळ महार व नवबौध्द नव्हेत तर 'Broken People' म्हणजे गावकुसाबाहेरील सर्व अस्पृश्य जाती, आदिवासी, भूमिहीन शेतमजूर, कामगार, कष्टकरी जनता, भटक्या — विमुक्त जाती जमाती ह्यांचा 'दलित' शब्दाच्या व्याख्येत समावेश होतो. जे जे शोषित व श्रमजीवी आहेत, ते ते सारे दलित आणि त्यांचे साहित्य म्हणजे दलित साहित्य अशी बाबुराव बागुलांनी दलित साहित्याची व्यापक व्याख्या केली आहे. महात्मा फुलेंना गुरुस्थानी मानून डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेविरूध्द बंड सुरु केले, समतेचा लढा चालू केला. आंबेडकर व त्यांच्या अनुयायांनी काढलेल्या शाळा— महाविद्यालये म्हणजे दलित तरुणांची जागृतिकेंद्रे, स्फूर्तिस्थाने बनत गेली.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गौतम बुध्दाकडून स्वीकारलेला 'विश्वमानवतावाद' हा दलित लेखनाचा पाया आहे. बाबुराव बागूलांनी 'विद्रोह, मानवता, नकार आणि विज्ञाननिष्ठा' ही चतु:सूत्री आपल्या समोर ठेवली आहे. अण्णाभाऊ साठे यांनी 'ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर तरलेली नसून ती दलित कष्टकऱ्यांच्या तळहातावर तरलेली आहे.' ही मांडणी करुन दिशा दाखविली आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्मांतरापासून दलित साहित्याची निर्मिती होत असल्याची दिसते. आंबेडकरांचा विचार केंद्रबिंदू हा सामान्य माणूस आहे आणि माणसाची शोषणापासून सुटका करणे हे ह्या विचारांचे ध्येय आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे तत्त्वज्ञान आणि त्यांनी केलेल्या सर्व चळवळींना मानवी मूल्यांचे संदर्भ आहेत. त्यांच्या 'उद्ध्वस्त मानव्य' 'Broken

Scanned with ACE Scanner

People Theary' या सिध्दांतामध्ये अस्तित्वहीन मानवाच्या जीवनाला स्थैर्य, स्वास्थ्य आणि स्वाभिमान देण्याची सिध्दता आहे. दलित साहित्याची प्रेरणा आंबेडकरी तत्त्वज्ञानात आहे, तर आंबेडकरी विचारांना बौध्द तत्त्वज्ञानाची भक्कम बैठक आहे. बुध्दाचा मानवकेंद्री भौतिकवाद आणि कबीर– फुले यांच्या विचारातील मानवता हाच आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाचा गाभा आहे. बुध्दाच्या मानवकेंद्री भौतिकवादाच्या परिघात कबीर– फुले यांच्या मानवतावादाचा समन्वय डॉ. आंबेडकर ग्राह्य धरतात. बुध्द, कबीर, फुले यांनी गुरुस्थानी मानणारी त्यांची धारणा या स्वरूपाच्या समन्वयवादावर केंद्रीत आहे. डॉ. आंबेडकर यांची संपूर्ण तात्त्विक बैठक आणि तत्त्वज्ञानाच्या केंद्रस्थानी 'ब्रोकनमेन' सिध्दांताला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. दलित साहित्य माणुसकी हे मूल्य शिरोधार्य मानताना दिसते. सामान्य माणसांच्या भाव–भावना मुक्त करणे दलित साहित्याला आपले आद्य कतव्य वाटते. स्वप्नरंजनाऐवजी वास्तवाचे चित्रण करण्यातच दलित साहित्याचे वेगळेपण सामावले दिसते. शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात, ''दलित साहित्य हे मानवतेचे गुणगान गाणारे साहित्य आहे. म्हणून सर्वार्थाने ते वेगळे ठरते.'' सामान्य माणसाचे आत्मभान, आत्मशोध, आत्मजाणीव जागृती दलित साहित्याने सातत्याने केली आहे. माणसाला 'माणूस' अशी व्यापक ओळख देण्याचा प्रयत्न दलित साहित्याने केला.

साठोत्तरी कालखंडात मराठी साहित्यात अनेकविध प्रवाह निर्माण झाले. या सर्वच साहित्यप्रवाहांनी मराठी साहित्याला आलेली मरगळ आणि साचलेपण नष्ट करण्याची महत्त्वाची भूमिका बजावली. या सर्व साहित्यप्रवाहामध्ये पुरोगामी, परिवर्तनशील आणि माणुसकी हे मूल्य शिरोधार्य मानणारा जर कोणता प्रवाह असेल तर तो म्हणजे दलित साहित्य होय. दलित साहित्याचा मूळ विषय आहे शोषणाधिष्ठित माणूस आणि या शोषणाधिष्ठित माणसाला शोषणमुक्त करणे. त्याला नवा अवकाश उपलब्ध करून देणे होय. शोषणविरहित समाजाची निर्मिती करणे होय. माणुसकी हे मूल्य दलित साहित्यप्रवाह शिरोधार्य मानते. स्वातंत्र–समता–बंधुभाव या त्रयीवर या प्रवाहाची नितांत श्रध्दा आहे. समाजातील विषमता दूर करून माणसाला 'माणूस' म्हणून दर्जा देण्याचे श्रेय दलित चळवळीला आहे. 'एक माणूस–एक मूल्य' हा सिध्दांत डॉ. बाबासाहेबांनी परिवर्तनाच्या चळवळीत महत्त्वाचा मानला. तोच सिध्दांत दलित साहित्यानेही प्रमाण मानला. दलित साहित्य चळवळीने प्रस्थापित विशम समाजरचनेविरूध्द विद्रोह पुकारून 'माणूस' असण्याचे आत्मभान दिले.

दलितत्व हे भारतीय समाजव्यवस्थेतील एक अप्रिय वास्तव आहे. भारतातील दलित समाज शोषित असून चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेने त्याला नमवले आहे. धर्मग्रंथाच्या पोलादी चौकटीत दलितांचे जीवन गुदमरून गेले. माणसाऐवजी जातीला महत्त्व मिळाले. स्त्री आणि शूद्र यांना त्यांच्या न्याय्य हक्कापासून डावलेले गेले. जातींचे प्राबल्य वाढल्यामुळे शोषित समाजाला पशूवत जगणे वाट्यला आले. ही कोंडी महात्मा फुले यांनी फोडली. पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महात्मा फुले यांच्या विचारांचा वारसा चालविला.

Scanned with ACE Scanner

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यवस्थेनेची पोलादी चौकट उद्ध्वस्त केली आणि दलितांना आत्मसन्मान मिळवून दिला. दलित आणि निग्रो साहित्यात काही प्रमाणात साम्य–भेद आढळतात. निग्रोंचा शारीरिक तर दलितांचा मानसिक छळ झाला. दलित साहित्य संघर्षशाली समाजजीवनातील माणूसकीचे दर्शन प्रांजळपणे घडवते. दलित आत्मकथने ही एक प्रकारची समाजदर्शने आहेत. दलित आत्मकथनांतून प्रकटणारे दुःख समाजव्यवस्थेने लादलेले आहे, गावगाड्यतील आणि गावकुसाबाहेरील सामाजिक द्वंद्व त्यात दिसते.

दलित आत्मकथनांचे स्वरुप वैविध्यपूर्ण आहे. यातील समाजजीवन दारिद्रयाने पिचलेले आणि गरिबीने विकलांग झालेले आहे. अस्पृश्यतेमुळे दलितांना पशुपातळीवरील जीवन जगावे लागले आहे. मानवी हक्कांची पायमल्ली आणि कुतरओढ दलितांच्या वाट्यला सातत्याने आलेली आहे. चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेतील शेवटचा शूद्र माणूस इथे नागवला गेला. त्याचे चित्रण दलित आत्मकथनात दिसते. दलित साहित्यप्रवाहाने शोषित–पिडित माणसांचे जीवनचित्रण पहिल्यांदा साहित्यात घडविले. दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान महात्मा फुले आणि भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे होत. त्यांनी स्वातंत्र, समता, बंधुभाव आणि मानवतावाद या मूल्यांना प्रमाणभूत मानून नवसमाज निर्मितीची कास धरली. समाजपरिवर्तनासाठी आणि समाजातील दुःख नाहीसे करण्यासाठी अहोरात्र संघर्ष केला. त्याचाच परिणाम म्हणजे दलित साहित्यप्रवाहाची निर्मिती होय. दलित साहित्यप्रवाहात प्राधान्याने माणसांचे जीवनचित्रण येते. डॉ. आंबेडकरांनी दलित साहित्यिकांना मानवतावाद शिकविला. त्यांच्यामध्ये मानवतावादाची बीजे रूजविली. देव–धर्म–देश यांपेक्षा माणूस श्रेष्ठ आहे. स्त्री श्रेष्ठ आहे अशीच भूमिका दलित आत्मकथने मांडतात. आणि ही भूमिका मानवतावादी वैश्विक कल्याणाकरिता महत्त्वाची आहे.

दिडशे वर्षांच्या ब्रिटिश राजवटीनंतर भारत एक सार्वभौम–प्रजासत्ताक लोकशाही राष्ट्र म्हणून उदयाला येणे जितके क्रांतिकारक होते, तितकेच या स्वतंत्र राष्ट्राच्या पुढील प्रवासासाठी संविधान केंद्रस्थानी असणे अत्यावश्यक होते. जवळपास तीन वर्षे चाललेली संविधान लिहिण्याची प्रक्रिया दि. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी पूर्ण झाली आणि भारताच्या सर्व नागरिकांनी ते स्वतःलाच अर्पण केले. दि. २६ जानेवारी १९५० पासून संविध ाानुसार प्रत्यक्ष कारभारला सुरूवात झाली. अनेक शतकांची सरंजामी व्यवस्था अन् ब्रिटिशांची दीडशे वर्षांची वसाहती व्यवस्था संपुष्टात येऊन प्रजासत्ताक व्यवस्थेची सुरूवात झाली. हा बदल वाटतो तितका सहज–सोपा नव्हता. पण देशाने मोठ्या आशेने आणि हिमतीने ते स्वीकारला. सर्वसामान्य नागरिकांसाठी हे सारे नवे होते. कुणी राजा वा नवाबासमोर मुजऱ्यासाठी झुकून शतकानुशतके कशाची तरी याचना करणारी सर्वसामान्य माणसे स्वतःचा प्रतिनिधी ठरवू शकणार होती. हे सारे क्रांतिकारकच होते ! डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या बदलाविषयी संविधान सभेत म्हणाले .'यापुढे कुणाला राजा

Scanned with ACE Scanner

होण्यासाठी राणीच्या पोटी जन्म घ्यावा लागणार नाही, इथून पुढे राजाचा जन्म मतपेटीतूनच होईल.'भारतीय बहुभाषिकतेचे अनेक विशेष आहेत. आपल्याकडे एक म्हण आहे. दर बारा कोसांवर पाणी आणि भाषा बदलते. पाणी प्रवाही आहे आणि बहुभाषिकताही प्रवाही आणि नैसर्गिक आहे.

भाषा स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनं, 'भाषा—निरपेक्षते' च्या दृष्टीनं, भारताचं बहुभाषिकतेचं धोरण वाखाणण्याजोगं आहे. धर्मनिरपेक्षता आणि 'भाषानिरपेक्षता' हे भारतीय संविधानाचे आणि लोकशाहीचे अत्यंत महत्त्वाचे ठळक विशेष आहेत. बहुभाषिकता हे भारताचं प्रतीक आहे. भारतीय संविधान किंवा राज्यघटना भारतातल्या नैसर्गिक बहुभाषिकतेला पाठिंबा देते. व्यवहारातल्या निरनिराळ्या भाषांच्या वापरांमुळे कोणत्याही प्रकारे संघर्ष निर्माण न होता व्यक्तित्वाच्या वेगळ्या बाजू विकास पावत असतात. आत्मभान जागृत झालेल्या दलित (हरिजन) समाज साठोत्तरी मराठी साहित्यात नव्या जोमाने 'स्व' त्वाच्या शैलीमधून प्रगट होऊ लागला. आज दलित साहित्याला अंतरराष्ट्रिय अधिष्ठान प्राप्त झाले आहे. दलित साहित्याच्या विविध प्रकारामधून सत्य, शिव, सुंदर, मानवता ही मूल्य प्रकर्षाने आढळून येतात.

साठोत्तरी मराठी साहित्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रखर प्रेरणेतून आविष्कृत झालेल्या दलित साहित्य प्रवाहाने आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही पातळ्यांवर मराठी साहित्याला विलक्षण प्रभावित व समृध्द केले आहे. या साहित्यातील गहिऱ्या वेदना, विद्रोह, नकाराने समकालीन साहित्यविश्वाचे लक्ष वेधून समकालीन वाङ्मयीन अभिरूचीचे, साहित्य संस्कृतीचे आणि सशक्त आशयरुपांचे क्षितिज निश्चितपणे रुंदावले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबडेकरांचा इहवादी, जीवनवादी, तर्काधिष्ठित वैज्ञानिक दृष्टिकोन दलितांना प्रेरणा देणारा 'मूलभूत विचार' आहे. डॉ. आंबेडकरांनी या देशाला अहिंसा आणि मानवतावाद याची शिकवण देणारा धर्म दिला. या आंबेडकरी विचारातून प्रेरणा घेऊन दलित, शोषित आणि उपेक्षितांना सन्मानाने जीवन जगण्याचा हक्क मिळवून देण्यासाठी प्रयत्नपूर्वक केला गेलेला संघर्ष आंबेडकरवादी साहित्याला गतिमान करणारा ठरला आहे. स्वातंत्र्यापूर्वीच्या आणि स्वातंत्र्योत्तर बदलणारी सामाजिक परिस्थिती आंबेडकरवादी साहित्याला अनुकूल अशी पार्श्वभूमी ठरली. दलित साहित्य ही एक जीवनदृष्टी आहे. आंबेडकरी जाणीव व्यक्तीकेंद्रीत नाही तर ती समाजनिष्ठा आहे, सामाजिक बांधिलकी मानणारी मूल्यगर्भ आहे.

आंबेडकरवादाची जी मूल्ये आहेत, जे तत्त्व आहेत त्या मूल्यांवर आधारित, त्या तत्वांवर आधारित विचारांचा प्रसार करणारा माणूस, हा माणूस सर्वकष क्रांतिकरीता झिजणारा, झटणारा, समाजात सर्व स्तरावर परिवर्तन घडवून आणण्याची तीव्र इच्छा बाळगून त्या दिशेने प्रयत्न करणारा माणूस, या माणसाने जाणिवपूर्वक निर्माण केलेले जे साहित्य आहे ते डॉ. आंबेडकरांचा प्रखर बुध्दिवाद स्वीकारणारे आहे. हा बुध्दिवादी विचार विज्ञाननिष्ठ व तर्काधिष्ठीत आहे. या विचारांमुळेच तळागाळातील शोषीत—उपेक्षित

Scanned with ACE Scanner

माणसांचे आत्मभान जागृत झाले व त्याला आत्मसन्मानाची जाणीव झाली. समाजातील उपेक्षित माणसांना आंबेडकरी विचारांमुळेच त्यांच्या गुलामीचीा, त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाची, अत्याचाराची जाणीव झाली. या जाणिवेमुळे त्यांच्या मनात पारंपरिक समाजव्यवस्था व प्रस्थापितांची प्रेरक मूल्ये याविषयी प्रखर संताप निर्माण झाला. या संतापाने उद्रेकाचे रुप घेतले आणि विद्रोह पुकारून माणसाला माणूस म्हणून नाकारणाऱ्या साऱ्या तत्वज्ञानाचा व विविध युक्त्या–प्रयुक्त्यांचा तीव्र निषेध केला हे करण्यासाठी या माणसाने 'साहित्य' हे माध्यम वापरले व परिवर्तनाकरीता उपयुक्त जीवनमूल्ये स्वीकारले आणि या जीवनमूल्यांचा जाणीवपूर्वक प्रसार आपल्या साहित्यातून केला.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी साहित्य अनेक वाङ्मयीन प्रवाहांनी विकसित झालेले आहे. समाजातील निरनिराळे स्तर जागे झाले आणि त्याचे साद–पडसाद साहित्यात उमटू लागले. दलित साहित्य हा मराठी साहित्यातील वैशिष्ट्यपूर्ण असा वाङ्मय प्रवाह आहे. कुटुंबकहाणी समवेत सभोवतालचे वास्तव लोकजीवन कुठलाही आडपडदा न ठेवता साहित्यातून प्रतिबिंबीत होऊ लागले. शतकानुशतके दलित समाज ग्रांथिक संस्कृतीपासून वंचित राहिला होता, तो समाज साहित्याभिमुख झाला. दलित साहित्याने मराठी साहित्याला नवे अनुभवविश्व, नव्या जीवन जाणीवा, नवे शब्द, संघर्षशील नायक, चीड, नकार, वेदना, विद्रोहांचे रसायन दिले. दलित साहित्याचे स्वरुप आणि प्रयोजन भिन्न असल्यामुळे हे साहित्य बहुचर्चित ठरले. दलित साहित्यात व्यक्त झालेला अनुभव हा आजवर न ऐकलेला, न पाहिलेला अनुभव असल्यामुळे वाचक हा अनुभव वाचताना हादरुन जातो. ह्या लेखनाची भारतीय आणि परकीय भाषेत दखल घेतली गेली.

डॉ. आंबेडकर यांनी पारंपरिक भारतीय विचार आणि धर्मसंस्थेच्या विरोधात विद्रोह केला आहे. विद्रोही विचारांनी प्रेरित होऊन दलित साहित्याची निर्मिती झाली आहे. स्वतःचे दुःख आणि दारिद्रय या बरोबरच दलित समाजाची मागासलेली अवस्था, हजारो वर्षापासून चालत आलेली अस्पृश्यतेसारखी अमानुष जुलमी व्यवस्था, भूक आणि अन्नासाठी चाललेला संघर्ष इत्यादी सामाजिक समस्या दलित साहित्याला हैराण करतात. 'लढणं' हा नितळ आंबेडकरी चळवळीचा स्थायीभाव आहे. कबीरांच्या चिंतनसृष्टीत देव नाही. मानव मात्र आहे. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांना गुरुस्थानी मानले. दलित साहित्य हे सामाजिक वास्तवतेवर केंद्रित आहे. दलित साहित्यनिर्मितीच्या मुळाशी लेखकाच्या बांधिलकीचे सूत्र आहे. ही बांधिलकी बुध्द, कबीर, मार्क्स, फुले, आंबेडकर यांच्या विचारांशी जशी आहे. तशीच ती स्वातंत्र्य–समता–बंधुता–न्याय ह्या चतुःसूत्रीशीही आहे. ही बांधिलकी दलित चळवळीशी, समाजाशी आहे. तोच दलित समाज काव्य, कथा, आत्मकथा, नाटक आणि वैचारिक लेखनाच्या माध्यमातून वेदना व्यक्त करून या व्यवस्थेच्या विरोधात विद्रोह प्रकट करु लागला. कोणत्याही राष्ट्राच्या विकासासाठी धर्मनिर्पेक्ष समतोल, व्यापक व विश्वात्मक असे लेखन उपयुक्त असते. समाज परिवर्तनासाठी

Scanned with ACE Scanner

परिवर्तनवादी साहित्याची मांडणी होणे अत्यावश्यक आहे. वस्तुनिष्ठ इतिहासलेखन होणे गरजेचे आहे. साठोत्तर कालखंड समृध्द करणाऱ्या विद्रोही साहित्याची धग साहित्यापासून – समाजापर्यंत पोहचली आहे. मराठी भाषेतील या विद्रोही संवेदनांनी आज भारतव्यापी रुप धारण केले आहे. हिंदी, तामीळी, तेलगू, बंगाली, पंजाबी, गुजराती इत्यादी भाषांमध्ये दलित साहित्याची निर्मिती मोठ्या प्रमाणात होत आहे.

आंबेडकरवादी साहित्याने उदात्त जीवनमूल्यांचा अंगीकार केला असून हे साहित्य आंबेडकरी विचारप्रेरणेतून जन्मलेले साहित्य आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्तीच्या, दलित समूहाच्या आणि राष्ट्राच्या विकासाकरीता ज्या जीवनमूल्यांचा पुरस्कार केला आहे. त्याच जीवनमूल्यांचा अंगीकार आंबेडकरवादी साहित्यात आढळतो. स्वातंष्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय, विज्ञाननिष्ठा, लोकशाही इ. जीवनमूल्यांचा स्वीकार आंबेडकरवादी साहित्याने केलेला आहे. ही सर्व जीवनमूल्ये उदात्त व अर्थपूर्ण असून व्यक्ती, समाज व राष्ट्र यांच्या उभारणीकरिता, विकासाकरिता कटीबध्द असलेली मूल्य आहेत. डॉ. आंबेडकरांनी व्यक्तीपेक्षा समाज महत्त्वाचा मानला म्हणून उदात्त अशा जीवनूमल्यांमध्ये त्यांनी 'शील' आणि 'करुणा' या मूल्यांचाही समावेश केलेला आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या जीवन.ष्टीचीच प्रेरणा आंबेडकरी साहित्याने महत्त्वाची मानल्यामुळे स्वातंष्य, समता, बंधुता, न्याय, लोकशाही, शील, करुणा, मानवता ही सर्वच जीवनवादी मूल्ये आंबेडकरवादी साहित्याने साहित्यनिर्मितीच्या मुळाशी महत्त्वाची मानली आहेत.

मराठी साहित्यातील दलित वाङ्मयचा प्रवाह लक्षणीय स्वरूपचा आहे. आशय आणि आविष्काराच्या वेगळेपणामुळे दलित कवितेबरोबरच आत्मकथनांनीही लक्ष वेधून घेतले. 'बलुत', 'उपरा', 'उचल्या', 'तराळ–अंतराळ' यांसारख्या आत्मकथनांनी मराठी साहित्यात खळबळ उडवून दिली. गावगाड्यबाहेरील भिन्न भिन्न जातींच्या लेखकांनी–लेखिकांनी आपापली आत्मकथने लिहुन दलित साहित्य पर्यायाने मराठी साहित्य समृध्द केले. या आत्मकथनामुळे अनोखे जीवनदर्शन वाचकांसमोर आले. भारतीय समाजव्यवस्थेची अंतर्गत अ.श्य परंतु हिडीस स्वरूप बाहेर पडले. वास्तव जीवनदर्शन समोर आले. दलित आत्मकथनांनी भारतीय समाज आणि संस्कृतीचे खरे रुप समोर आले. आशा लेखनामुळेच समाज, साहित्य आणि संस्कृतीही समृध्द होत असते.

'माज्या जल्माची चित्तरकथा' या शांताबाई कांबळे यांच्या आत्मकथनामुळे समाजव्यवस्थेतील दलितांचे जीवन आणि त्यात गुदरमलेले स्त्रीजीवन प्रकर्षाने जाणवते. दलित आत्मकथनामधून दलित समाज आणि या समाजातील व्यक्ती सतत संघर्ष करताना दिसतात. जीवन जगण्यासाठी, भूक भागविण्यासाठी, शिक्षणासाठी संघर्ष करणारी ही माणसे लक्ष वेधून घेतात. दलित वाङ्मयातील स्त्रियांची किंवा पुरुषांची आत्मकथने सांस्कृतिकतेशी आणि सामाजिकतेशी अपरिहार्यपणे निगडित आहेत. माणूसकी आणि समाजदर्शनाचा लाभ ही यातील एक व्यवच्छेदकता आहे; त्यामुळेच ही आत्मकथने

Scanned with ACE Scanner

बहुपदरी, भिन्न संदर्भ मूल्ययुक्त ठरली आहेत. भटक्या स्त्रीची संघर्षकहाणी आणि अपमान यांनी ओतप्रोत भरलेले 'मरणकळा' हे जनाबाई गिऱ्हे यांचे आत्मकथन 'उचल्या' आणि 'गबाळ' ची आठवण करून देते. दलित आत्मकथनात भूक, अपमान आणि अन्याय यांचे चित्रण आढळते. तो एक समान धागा सर्वच आत्मकथनात कमीजास्त प्रमाणात व्यापून राहिलेला आहे. 'माज्या जल्माची चित्तरकथा', 'जिणं आमुचं' (बेबीताई कांबळे), 'रात्रंदिन आम्हा' (शांताबाई दाणी) आदि दलित स्त्रियांची आत्मकथने देखील याला अपवाद नाहीत. 'मिटलेले कवाडे' या आत्मकथनात मुक्ता सर्वगोड यांनी आपल्या समाजकार्यासंबंधीचे अनुभव कथन केले आहेत. जातीयदृष्या उपेक्षित समाजात समाजकार्य करताना प्रशासकीय, राजकीय आणि सामाजिकदृष्या अनेक अडचणी समोर उभ्या राहतात. समाजहिताची कळकळ मुक्ताबाईच्या या आत्मकथनात जाणवते.

प्रस्थापित विषम नीतिमूल्यांवर हल्ला, परिवर्तनाचा जोरदार आग्रह, फुले—आंबेडकरांची क्रांतिप्रवणता, दलितांच्या दास्यमुक्तीची हाक या विषयाचे चितंन प्रा. कुमुद पावडे यांच्या 'अंत:स्फोट' या आत्मकथनात घडते. 'बलुतं' नंतर दलित समाजातील आणि उपेक्षित समजल्या गेलेल्या, गावगाड्यत स्थान नसलेल्या भटक्या समाजातील अनेक लेखकांनी आत्मकथने लिहिली. 'उपरा', 'उचल्या', 'तराळ—अंतराळ', 'आठवणींचे पक्षी', 'गबाळ', 'आभरान', 'अक्करमाशी' अशी एक प्रचंड लाट आली. या आत्मकथनांनी धक्कादायक आणि अनोख्या मानवी जीवनाचे दर्शन घडविले. दलित आत्मकथनांनी मराठी साहित्यात स्वत:चे असे एक स्थान निर्माण केले. सामाजिक परंपरा आणि परिवर्तन याचे एक मौलिक स्वरूप दलित आत्मकथनातून चित्रित होताना दिसते. आंबेडकरी विचाराच्या चळवळीमुळे दलित वाङ्मयीन प्रवाह रूंदावत गेला आणि कविता, आत्मकथन या वाङ्मयप्रकारात विपुल लेखन झाले.

समाजजीवन आणि अस्पृश्यता, अंधश्रध्दा, रूढी, परंपरा, दारिद्रय आणि भूक, वेदनादायक जीवनदर्शन, बोलीभाषा, सामाजिक आणि वैचारिक दृष्टिकोन, आंबेडकरी चळवळींचा संदर्भ इ. घटक दलित आत्मकथनात अंतर्भूत आहेत. दलित आत्मकथनातून दलितांच्या सामाजिकतेचे, संस्कृतीचे, इतिहासाचे, शिक्षण, माणूसकी आणि नैतिकतेचे दर्शन होते. दलित समाजातील माणूस मग ती स्त्री असो वा पुरुष, अनेक पातळ्यांवर संघर्षरत दिसतो. त्याचा भूतकाळ हा जीवघेणा म्हणून अप्रिय असतो. सांस्कृतिक आणि सामाजिक अध:पतनामुळे त्याची लढाई भिन्न भिन्न स्तरावर चालू असते. फुले—आंबेडकरांच्या क्रांतीकारक विचारसरणीमुळे तो आशावादी आणि आश्वस्त झालेला दिसतो. दलित आत्मकथनातील सामाजिक आशय हा भारतीय समाजव्यवस्थेच्या संदर्भात आहे. या व्यवस्थेतील विषमता, अभावग्रस्तता, कमकांड, माणसाचे पशूतुल्य जीवन इ. गोष्टी गोचर होताना दिसतात. दलितांचे या व्यवस्थेशी सतत संघर्षाचे संबंध दिसतात.

आंबेडकरवादाची जी मूल्ये आहेत, जे तत्त्व आहेत त्या मूल्यांवर आधारित, त्या तत्वांवर आधारित विचारांचा प्रसार करणारा माणूस, हा माणूस सर्वंकष क्रांतिकरीता

Scanned with ACE Scanner

झिजणारा, झटणारा, समाजात सर्व स्तरावर परिवर्तन घडवून आणण्याची तीव्र इच्छा बाळगून त्या दिशेने प्रयत्न करणारा माणूस, या माणसाने जाणिवपूर्वक निर्माण केलेले जे साहित्य आहे ते डॉ. आंबेडकरांचा प्रखर बुध्दिवाद स्वीकारणारे आहे. हा बुध्दिवादी विचार विज्ञाननिष्ठ व तर्काधिष्ठीत आहे. या विचारांमुळेच तळागाळातील शोषीत–उपेक्षित माणसांचे आत्मभान जागृत झाले व त्याला आत्मसन्मानाची जाणीव झाली. समाजातील उपेक्षित माणसांना आंबेडकरी विचारांमुळेच त्यांच्या गुलामीचीा, त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाची, अत्याचाराची जाणीव झाली. या जाणिवेमुळे त्यांच्या मनात पारंपरिक समाजव्यवस्था व प्रस्थापितांची प्रेरक मूल्ये याविषयी प्रखर संताप निर्माण झाला. या संतापाने उद्रेकाचे रुप घेतले आणि विद्रोह पुकारून माणसाला माणूस म्हणून नाकारणाऱ्या साऱ्या तत्वज्ञानाचा व विविध युक्त्या–प्रयुक्त्यांचा तीव्र निषेध केला हे करण्यासाठी या माणसाने 'साहित्य' हे माध्यम वापरले व परिवर्तनाकरीता उपयुक्त जीवनमूल्ये स्वीकारले आणि या जीवनमूल्यांचा जाणीवपूर्वक प्रसार आपल्या साहित्यातून केला. माणूसकेंद्रित माणसालाच प्रधान मानणारे लेखन दलित आत्मकथनात आढळते. माणूसघाण्या संस्कृतीचा ते तिरस्कार करतात. माणूसकेंद्री आणि माणूसप्रधान लेखन हे दलित आत्मकथनाचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्टये आहे.

दलित साहित्य माणुसकी हे मूल्य शिरोधार्य मानताना दिसते. सामान्य माणसांच्या भाव–भावना मुक्त करणे दलित साहित्याला आपले आद्य कतव्य वाटते. स्वप्नरंजनाऐवजी वास्तवाचे चित्रण करण्यातच दलित साहित्याचे वेगळेपण सामावले दिसते. शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात, ''दलित साहित्य हे मानवतेचे गुणगान गाणारे साहित्य आहे. म्हणून सर्वार्थाने ते वेगळे ठरते.'' सामान्य माणसाचे आत्मभान, आत्मशोध, आत्मजाणीव जागृती दलित साहित्याने सातत्याने केली आहे. माणसाला 'माणूस' अशी व्यापक ओळख देण्याचा प्रयत्न दलित साहित्याने केला.

समारोप :

दलित साहित्य हा दलित चळवळीतून निर्माण झालेला १९६० नंतरच्या मराठी साहित्यसृष्टीतील एक नववाङ्.मयीन प्रवाह आहे. दलित लेखक दलित साहित्यातून लोकशाही मूल्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व देतात. दलित साहित्याने देश–देव–धर्म यापेक्षा माणुसकी या मूल्यांना सर्वश्रेष्ठ मानले म्हणून दलित साहित्य वेगळे ठरते, विश्वसाहित्य ठरते. अखिल विश्वातील माणसाला संवेदनशील, समतावादी, विज्ञाननिष्ठ, सत्यनिष्ठ, शोषणमुक्त, उत्पादक, नवसर्जक बनविणे याचे दलित साहित्यात प्रतिबिंब उमटते. सर्व प्रकारच्या संकुचिततेला या साहित्याने नकार दिला आहे. दलित साहित्याने मराठी भाषा आणि मराठी साहित्य समृध्द केले असून दलित साहित्याविषयी मराठीत पूर्वग्रहदूषित बोलले ... लिहिले ... गेले असले तरी समूहनिष्ठ असणारे हे लेखन दलितत्वाकडून मानवत्वाकडे जाणारे अक्षर वाङ्मय आहे. आंबेडकरवादी साहित्य 'माणूसकेंद्री' आहे. माणसाचा सर्वंकष विकास आणि त्याचबरोबर सर्वंकष परिवर्तन हे आंबेडकरवादी

Scanned with ACE Scanner

साहित्याचे प्रयोजन आहे. मानव आणि मानवी जीवन यांच्या संबंधाचे चित्रण आंबेडकरवादी साहित्यातून अभिव्यक्त होते. त्यामुळे व्यक्तीला आणि व्यक्तीजीवनाला अर्थपूर्ण करण्याकरीता जी मूल्ये प्रेरक ठरतात त्याच मूल्यांचा अविष्कार आंबेडकरवादी साहित्यातून झालेला आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. डॉ. कृष्णा किरवले; दलित चळवळ आणि साहित्य, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९६.

२. डॉ. योगेंद्र मेश्राम; दलित साहित्य: उद्‌गम आणि विकास, श्रीमंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, १९९८.

३. शरणकुमार लिंबाळे; दलित साहित्याचे सौदर्यशास्र, दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. , पुणे, तृतीयावृत्ती, २००७.

४. डॉ. अविनाश सांगोलेकर; दलित साहित्य : प्रवाह आणि प्रकार, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २००८.

५. डॉ. अविनाश सांगोलेकर; दलित साहित्य : उगम आणि विकास, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०१०.

६. महेंद्र भवरे; दलित कवितेतील नवे प्रवाह, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, पहिली आवृत्ती, फेब्रुवारी, २००१.

७. यशवंत मनोहर, दलित साहित्य : सिध्दांत आणि स्वरुप, प्रबोधन प्रकाशन, औरंगाबाद, पहिली आवृत्ती, १९७८.

८. भालचंद्र फडके, दलित साहित्य वेदना व विद्रोह, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, तिसरी आवृत्ती, २०००.

९. गंगाधर पानतावणे, दलित साहित्य : चर्चा आणि चिंतन, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती,
१९९३.

१०. सदा कऱ्हाडे, दलित साहित्य चिकित्सा, स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, दुसरी आवृत्ती, २०००.

■■■

Scanned with ACE Scanner

Bulletin of Environment, Pharmacology and Life Sciences
Bull. Env. Pharmacol. Life Sci., Vol 9[10] September 2020 : 111-114
©2020 Academy for Environment and Life Sciences, India
Online ISSN 2277-1808
Journal's URL:http://www.bepls.com
CODEN: BEPLAD
Global Impact Factor 0.876
Universal Impact Factor 0.9804
NAAS Rating 4.95

ORIGINAL ARTICLE **OPEN ACCESS**

Flame Photometric Determination of Potassium in Irradiated Alfalfa (*Medicago sativa* L.)

M. D. Kakade and R. D. Borse
Department of Botany, Padmashri Vikhe Patil College of Arts, Science and Commerce, Pravaranagar-413 713, At/po-Loni kd, Tal- Rahata, Dist – Ahmednagar, Maharashtra, India.
Email: manisha.kakade2013@gmail.com & rdborse@gmail.com

ABSTRACT
Alfalfa is often grown in fields by farmers for pasturage and forage. With respects to the nutritional properties and information of Alfalfa plant is rich in calcium, sodium, potassium, carotene, zinc, iron and vitamins such as A, C, B_1, B_6, E and K as well as proteins. It is extensively cultivated in Maharashtra as a fodder crop and also having a medicinal value. In the present investigation, the seeds of Alfalfa were irradiated with different doses of gamma radiation (5 KR, 10 KR, 15 KR, 20 KR, 25 KR, 30 KR, 35 KR, 40 KR, 45 KR, and 50 KR) and treatment combination were arranged in a randomized block design with eleven replication to determine potassium content. Data were determined with the help of Flame photometry method. This method was properly validated by using standard chemicals and can be applied to formulation. The proposed method was found to be simple, specific, inexpensive and less time consuming. Result obtained in the present investigation, it can be determined that the mutagens are highly energetic in inducing genetic variability with considerable variation in potassium content of Alfalfa.
Keywords: Potassium, Alfalfa, Fodder, Flame photometry.

Received 24.07.2020 Revised 23.08.2020 Accepted 06.09.2020

INTRODUCTION

Alfalfa is important forage crops worldwide due to its high forage yield, excellent forage quality in a wide range of environments, and high malleability to different climatic conditions [13]. From the point of view of farmers and world's agricultural scientist is considered to be the "Queen of Fodder Herbs" [19]. Due to high nutritive value and high proteins content, alfalfa is widely used in animal fodder. It contains minerals like Calcium, potassium, phosphorus, Magnesium and zinc as well as chlorophyll, organic acids, saponins, isoflavins, sterols, coumarins and alkaloids [14]. In general, Cobalt-60 and Cesium-137 are the main sources of gamma rays used in mutation induction [10]. Gamma rays are characterised in ionizing radiation because these radiations cause alterations in the anatomy, morphology, Physiology and biochemistry of the plants [12]. Gamma radiation can induce useful as well as harmful effects on crops so there is a need to predict the most beneficial dose for improvement of specific traits of crop plants [8]. Potassium is not only performs the important physiological functions as, but it improves nitrogen use efficiency. Potassium (K) increases crop yield and improves quality. It is required for numerous plant growth processes [9]. Flame Photometry also recognized as flame atomic emission spectrometry that observed the species in form of atom, mostly it works on principle of ionization of alkali metal salt drawn into a non-luminous flame. Alkali metal salt absorb energy from flame and emit the light of characteristic wavelength which is observed by change in intensity of color, the energy absorb was enough to vaporize alkali metal salt [7]. Flame photometer is an optical device to measure the colour intensity of substances, such as sodium, potassium that have been aspirated into a flame [3]. The objective of this study was to determine the Potassium content of Alfalfa which were treated with different doses of gamma radiation by flame photometry method.

MATERIAL AND METHODS

Method of Sample Collection:
Alfalfa plant samples were collected from all the treated and untreated concentration, which were planted in field by RBD method with eleven replication.[5].

Preparation of dried Alfalfa powder:
For preparation of dried alfalfa powder, fresh Alfalfa leaves with stem of various doses was dried at room temperature in a dark room. The dried Alfalfa after 3-4 days was powdered in a grinder [16].

Preparation of various extract for dried Alfalfa plant:
Wet digestion of sample: For wet digestion of sample, exactly (1.000gm) of the powdered sample was taken in digesting glass tube. Twelve milliliters (12ml) of HNO3 was added to the samples and mixture was kept for overnight at room temperature. Then 4.0 ml perchloric acid (HClO4) was added to this mixture and was kept in the fumes block for digestion. The temperature was increased gradually, starting from 50ºC and increasing up to 250-300 C. The digestion completed in about 70-85 min as indicated by the appearance of white fumes. The mixture was left to cool down and the contents of the tubes were transferred to 100 ml volumetric flasks and the volumes of the contents were made to 100 ml with distilled water. Stored the digest and used it for mineral determination [1].

Determination of Potassium (K) in Alfalfa by flame photometer:
Principle: The flame photometer measures the emission of radiant energy when atoms of an element return to their ground state after their excitation by the high temperature of the flame. The degree of emission is related to the concentration of the element in the solution [1].
Procedure: Potassium analysis of the sample were done by the method of flame photometry. Standard solution of potassium (K) were prepared by dissolving 190.6 mg of Potassium chloride (KCl), so it gives 100 ppm of K [1]. Standard solutions of 20, 40, 60, 80 and 100 milli equivalent/L were used both for K. The same wet digested sample solutions were used for the determination of potassium [4].

Measurement procedure:
Sample of irradiated Alfalfa extracts were analyzed for mineral detection using standard and distilled water as a reference. For various extract of Alfalfa, standards prepared in distilled water was used. Here instrument has given concentration of minerals in millimole/100ml. From this, amount of minerals present in terms of mg/g Alfalfa were calculated [6].

RESULTS AND DISCUSSION

Result for analysis of potassium in various irradiated extract of Alfalfa in terms of mmol/100ml, ppm and mg/g Alfalfa is given in following table:

Table 1.1- Standardization of Potassium solution:

S. No.	ml. of standard (ppm) sol^n	Dilution	Conc. of Standard (ppm)	Meter Reading (Potassium)
1	20	100	20	16
2	40	100	40	37
3	65	100	60	58
4	80	100	80	78
5	100	100	100	100

Repeatability of method is checked by repeating the same procedure by preparing standard solution for three times on three different days. This is mean of three meter reading for Potassium which are taken on three different days.

Effect of Gamma Radiation on Potassium content of Irradiated Alfalfa:
The result reveals that average maximum content of Potassium in the Alfalfa was 97.6 mg at 25KR dose of gamma radiation. However, minimum average content of Potassium was reported in 50KR and control with 53 mg and 61 mg respectively. It is quite noticeable that lower doses of gamma radiation shows maximum content of Potassium while higher doses of gamma radiation shows minimum content of Potassium. 20KR and 25KR doses of gamma radiation shows maximum content of Potassium. When increasing the dose of gamma radiation from 30KR to 50KR the amount of Potassium goes on decreasing. The amount of Potassium in Alfalfa shows variations in all the doses of gamma radiation and control.

Table 1.2-Effect of Gamma Radiation on Potassium content of Irradiated Alfalfa

Sr. No.	Sample of Irradiated Alfalfa	Amount of Potassium in mg/gm			Mean	S.D.
		1st Day	2nd Day	3rd Day		
1	Control	62	60	61	61	1.00
2	5KR	78	80	79	79	1.00
3	10KR	83	82	83	82.6	0.57
4	15KR	89	88	88	88.3	0.57
5	20KR	93	94	94	93.6	0.57
6	25KR	98	97	98	97.6	0.57
7	30KR	86	85	84	85	1.00
8	35KR	76	74	75	75.3	1.00
9	40KR	68	67	67	67.3	0.57
10	45KR	58	57	57	57.3	0.57
11	50KR	54	53	52	53	1.00

(Three times with the same extract on three different days by repeating the calibration with freshly prepared standards.)

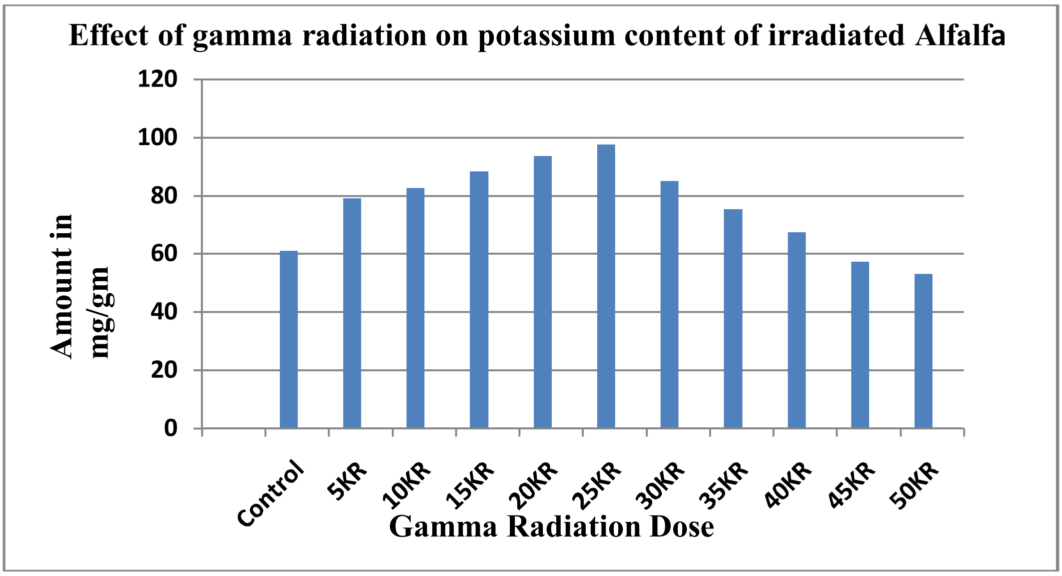

Graph 1. Effect of Gamma Radiation on Potassium content of Irradiated Alfalfa

However, the method of sample preparation by wet digestion method shows relatively variation. Similar result also obtained by Sanni T.A., [15] studied the effect of gamma Irradiation on mineral, vitamin and cooking properties of Sorrel (*Hibiscus Sabdariffa* L.) and recorded that Potassium was significantly increased with increasing radiation dose to 2.0KGy but sodium was significantly reduced at 2.5KGy than at any other dose level. Mohajer *et.al*, [12] also reported that lower doses of gamma radiation have stimulatory effects on nutritional composition of Sainfoin. Borzouei *et.al*, [2] also observed that lower doses will be significant as compared to higher doses. Along with the stimulation of cell division and enzymatic activity there is an increase of mineral and water uptake, which can explain the increase if assimilatory pigments in plants derive from seeds exposed at lower doses [11]. Low doses of Ionizing radiation have modulatory role in the metabolic and biochemical processes of seedling [18].

CONCLUSION

It is evident from this study that lower doses of gamma radiation i.e. 5KR, 10KR, 15KR, 20KR and 25KR is mostly effective as compared to higher doses with 35KR, 40KR, 45KR and 50KR and control. The stimulatory effect at a lower dose is due to the fact that mutagens at lower concentration stimulate the role of enzyme and growth hormone responsible for growth and inhibitory effect is due to the fact that biological damage increased at a faster rate in higher concentration of mutagen. It is concluded from this study that appropriate mutation or variation in Potassium content of Alfalfa can be created through gamma rays and it can be improved in various genotypes through various gamma ray doses. The proposed flame photometric method was successfully employed to estimate the amount of potassium in eleven different treatments of Alfalfa. The proposed method was found to be simple, specific, accurate

and precise. Hence, the proposed method can be employed for routine analysis of mineral composition in various plant extracts.

REFERENCES

1. AOAC, (2003). Official methods of analysis of the association of official's analytical chemists, 17th edn. Association of official analytical chemists, Arlington, Virginia.
2. Borzouei A., M.Kafi, R.Sayahi, E.Rabiet and P.Sayad Amin, (2013). Biochemical Response of Two wheat cultivar (*Triticumaestivum* L.) to Gamma Radiation.*Pak.J.Bot*, **45(2)**:473-477.
3. Elkhalifa, I.O.E. (2011) Appropriateness of Clinical Laboratory Photometers Quality Requirements, MSc Thesis, Sudan University of Science and Technology, Khartoum, Sudan, pp.5–23.
4. Farhath, K., K.R. Sudarshanakrishna, A.D. Semwal, K.R. Vishwanathan and F. Khanum, (2001). Proximate composition and mineral contents of spices. Ind. J. of Nutr. and Dietetics, 38: 93-97.
5. Giri S. P., A. B. Tambe and B. J. Apparao, (2010). Induction of a Novel, high yielding Mutant of Pigeon pea. *Asian J. Exp. Biol. Sci.* Spl. 152-155.
6. Handbook of Reference method for plant analysis edited by Yash P. Kalra published by 1998 by CRC press Taylor & Francis group. Soil & Plant analysis council Incl. ISBN 1-57444-124-8 (alk.paper).
7. Hemant U. Chikhale,Pratibha U. Chikhale, (2017). Flame Photometric Estimation of Sodium and Potassium Ion Present In Water Sample of Darna and Godavari River. International Journal of Scientific & Engineering Research, Volume 8 (1), 131 ISSN 2229-5518.
8. Jamil Madiha and Umar Q. Khan, (2002). Study of genetic variation in yield component of Wheat cultivar Bukhtwar-92 as Induced by Gamma Radiation. *Asian Journal of Plant sciences***1(5):**579-580.
9. Kalavati Prajapati and H.A. Modi, (2012).The importance of potassium in plant growth – a review Indian Journal of Plant Sciences, (Online) An Online International Journal Vol. 1(02-03) ISSN: 2319-3824 pp.177-186.
10. Kovacs E. and A. Keresztes, (2002). Effects of Gamma and UV-B/C Radiation on Plant Cells. Micron 33:199-210.
11. Majeed Abdul, Habib Ahmad and zahir Muhammad, 2010. Variation in chlorophyll content & grain yield of *LepidiumSativum* L. as Induced by Gamma Irradiation. *International Journal of Biological sciences and Engineering*.**2**:147-151.
12. Mohojer Sadegh, Rosna Mat Taha, Ma Ma Loy, ArashKhorasani Ismailia and Mahsa Khalili, (2014). Stimulatory effect of Gamma Irradiation on phytochemical properties, Mitotic Behavior, and Nutritional composition of sainfoin (O*nobrychisvicifolia*scop). *The Scientific World Journal volume2014*. Article ID 854093, 9 pages.
13. Moreira, A. and N.K. Fageria. (2010). Liming influence on soil chemical properties, nutritional status and yield of alfalfa grown in acid soil. R. Bas. Ci. Solo, 34, p:1231-1239.
14. OlimpiaPandia, Ion Saracin, Ion Bozga Stefania Eliza Tanasie, (2015). *Medicago sativa* –Fooder-Food-Naturist medicine. *Scientific paper series Management Economy Engi.in Agri& Rural development***15**: 251-254.
15. Sanni T.A., J.O.Ogundele, E.M.Ogundele, E.M.Ogunbusola and O.Oladimeji, (2015). Effect of Gamma Irradiation on Mineral, Vitamin and cooking properties of Sorrel (*Hibiscus Sabdariffa* L.) Seeds. *2 ndInt.Conf.on chem., Bio &Env.Sci* 17-21(17-21).
16. Shah K.V., P.K.kapupara, T.R.Desai, 2011. Determination of sodium, potassium Potassium and Lithium in a Wheat grass by flame photometry. *An international Journal of pharmaceutical sciences* ISSN: 0976-7908, 899-909.
17. Shumaila Gul and Mahpara Safdar, (2009). Proximate Composition and Mineral Analysis of Cinnamon Pakistan Journal of Nutrition (© Asian Network for Scientific Information)ISSN 1680-5194 8 (9):Pp-1456-1460.
18. Sumira Jan, Talatparween, T. O. Siddiqi and X .Mahmooduzzafar, (2012). Effect of Gamma Radiation on Morphological, Biochemical and Physiological Aspect of Plant & plant products. *Environ.Rev***20**:17-39.
19. Yasar Tuncer Kavut, RizaAvcioglu, (2015).Yield and quality performances of various Alfalfa (*Medicago sativa* L.) cultivars in different soil textures in a Mediterranean environment Turk J Field Crops, 20 (1), 65-71.

CITATION OF THIS ARTICLE

M. D. Kakade_and R. D. Borse. Flame Photometric Determination of Potassium in Irradiated Alfalfa (*Medicago sativa* L.). Bull. Env. Pharmacol. Life Sci., Vol 9[10] September 2020 : 111-114

Impact Factor 2.143 ISSN- 2319-8648

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

Current Global Reviewer

Multidisciplinary International research journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

18th ,19th January 2019

जनसंचार माध्यम और हिंदी

संपादक
अरुण बी. गोधाम

सहसंपादक
डॉ. ऐनुर एस. शेख
हिंदी विभागाध्यक्ष कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
राहता

कार्यकारी संपादक
प्रा. बाबासाहेब एन. डांगे
हिंदी विभाग,
हिंदी विभागाध्यक्ष कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
राहता

www.rjournals.co.in

Impact Factor – 2.143 ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Multidisciplinary International Research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

Title of the issue : **जनसंचार माध्यम और हिंदी**

© PUBLISHED BY
Shaury Publication
Khadgaon Road, Kapil Nagar, latur
Email- hitechresearch11@gmail.com www.rjournals.co.in
Contact- 8149668999

D.T.P. & PRINTING
R.R. Graphis . Latur- 413512
Email- hitechresearch11@gmail.com

EDITION :
18,19 Jan. 2019

PRICE : 400 /-

प्रस्तुत विशेषांक में प्रकाशित शोध आलेखों के विचारों से संपादक मंडल का सहमत होना जरुरी नहीं है

Editoral Board Member

Dr. N.J. Waghmare
Research Guide & Head,
Dept. of Pali,
Govt. Sanatketar College,
Shivani, (M.P.)

Dr. Bharat Handibag
Dean, Fculty of Arts,
Dr.B.A.M.University Aurangabd.(M.S.)

Dr. U.T. Gaikwad
Dept. of Geography,
Smt. S. D. M. College
Latur, Dist. Latur (M.S.)

Pro. S.B. Karande
Dept. of Economics,
Shri Bhausaheb Vartak College,
Borivali (W), Dist. Mumbai.

B.J. Hirve
Dept. of botany
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed. (M.S.)

Dr. Gopal S. Bhosale
Head, Dept. of Hindi,
Janvikas College,
Bansarola, Dist. Beed (M.S.)

Dr. B.T. Lahane
Principal, Head, Dept of English,
Sambhajirao Kendre College,
Jalkot, Dist. Latur (M.S.)

Dr U.V.Panchal
H.O.D ,Dept of Commerce,
Deogiri College,
Aurangabad, Dist. Aurangabad

Dr M.U. Yusuf
Assistant Professor,
Dept of Commerce,
Sir Sayyed College,
Auranbadad, Dist. Aurangabad

S. R. Uchale
Libranan,
Shri Bhausaheb Vartak College,
Borivali (W), Mumbai

S.R. Kadam
Head, Dept. of History,
Janvikas College,
Bansorala, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Gopal S. Bhosale
Head, Dept. of Hindi,
Janvikas College,
Bansarola, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Hanumant Mane
Research Guide & Head, Dept. of Marathi,
Shivchatrapati College,
Kalam, Dist. Osmanabad(M.S.)

Prof. Mohan S. Kamble
Dept. of Marathi,
Janvikas Mahavidyalay,
Bansarola, Dist. Beed (M.S.)

Prof.Chitade Nandkishor
Dept. of Economics,
Janvikas Mahavidyalay,
Bansarola, Dist. Beed (M.S.)

Dr.Koshidgewar Bhasker
H.O.D (Computer Science)
Vai D.M Deglurkar College,
Degloor, Dt. Nanded (M.S)

Current Global Reviewer Peer Reviewed Journal
Impact Factor - (IIJIF) - 2.143, जनसंचार माध्यम और हिंदी January 2019
ISSN- 2319-8648 Peer Reviewed Journal

अनुक्रमणिका

अ.नं.	आलेख शीर्षक एवं लेखक	पृष्ठ
1	जनसंचार माध्यम और हिंदी– डॉ. शहाबुद्दीन नियाज मुहम्मद शेख	9
2	सेंसर बोर्ड प्रणाली– डॉ. ईश्वर पवार	12
3	सूचना प्रौद्योगिकी और हिंदी– डॉ. हनुमंत जगताप	15
4	हिंदी की वर्तमान साहित्यिक पत्रिकाओं का योगदान– डॉ. रेखी अमरजा अजीज	18
5	गांधी के जनसम्पर्क की भाषा – हिंदी – डॉ. जवाहर कर्नावट	21
6	जो बात हिंदी में है: विज्ञापनों में हिंदी की ताकत– डॉ. गोविंद बुरसे	24
7	सोशल मीडिया और वर्तमान समाज– डॉ. समीर गुलाब सय्यद	29
8	इंटरनेट और हिंदी – डॉ. अशोक द्रोपद गायकवाड	32
9	इलेक्ट्रॉनिक जनसंचार माध्यमो में हिंदी का प्रयोग – डॉ. दत्तात्रय टिळेकर	36
10	विज्ञापन और हिंदी – डॉ. अनंत केदारे	40
11	जनसंचार माध्यमों में हिंदी की भूमिका – डॉ. ऐनूर एस. शेख	46
12	जनसंचार माध्यम और हिंदी – डॉ. भरत शेणकर	48
13	इंटरनेट और हिन्दी – डॉ. अनिता वेताळ /अत्रे	51
14	जनसंचार माध्यमों की भाषा :हिंदी – प्रा. डी. एन. डांगे	53
15	अंतर्जालीय हिंदी ई–पत्रिका 'गर्भनाल' : सोच और अभिव्यक्ति – डॉ. भाऊसाहेब नवले	55
16	दूरदर्शन और हिंदी – डॉ. शशी साळुंखे	58

Current Global Reviewer Peer Reviewed Journal
Impact Factor - (IIJIF) - 2.143, जनसंचार माध्यम और हिंदी January 2019
ISSN- 2319-8648 Peer Reviewed Journal

17	जनसंचार माध्यम और हिंदी का स्वरूप – प्रा. अच्युत साधु शिंदे	60
18	जनसंचार माध्यम और हिंदी – डॉ. संजय म. महेर	63
19	पत्रकारिता और हिंदी – डॉ. मिलिंद कांबळे	65
20	विविध संचार माध्यम और हिंदी– डॉ. मंगल ससाणे	68
21	संचार माध्यमों में हिंदी की भूमिका: भारतीय सिनेमा और हिंदी– डॉ. प्रविण तुळशीराम तुपे	71
22	इंटरनेट पर प्रकाशित काव्य में भावों की अभिव्यक्ति – डॉ. सुजाता राजेंद्र लामखडे	74
23	इंटरनेट और हिंदी– डॉ.एन. डी.शेख	77
24	पत्रकारिता और हिंदी– डॉ. बेबी कोलते	79
25	दूरदर्शन और हिंदी – डॉ. दिपाश्री कैलास गडाख	82
26	जनसंचार माध्यम और हिंदी – डॉ. प्रतिभा आनंदराव जावळे	84
27	इलेक्ट्रॉनिक संचार माध्यम और हिंदी – प्रा. रागिनी पुरूषोत्तम टेकाळे	86
28	हिंदी विज्ञापन के प्रयोजन एवं विशेषताएं – डॉ.राजाराम दादा कानडे	89
29	इलेक्ट्रॉनिक माध्यम और हिंदी सिनेमा – डॉ. एस. बी. कोलते	93
30	हिंदी सिनेमा और हिंदी – श्रीमती जयश्री अर्जुन माथेसुळ	96
31	संचार माध्यम और जन–जीवन के सरोकार – प्रा.जी. पी. काथेपुरे	100
32	हिंदी सिनेमा मे हिंदी का अस्तित्व – डॉ. श्वेता चौधारे	104
33	हिंदी सिनेमा और हिंदी – प्रा. संदिप दामू तपासे	107
34	हिंदी सिनेमा और साहित्य – प्रा. शरद कचेश्वर शिरोळे	110

मुद्रित माध्यमों में समाचार पत्र सर्वाधिक सशक्त माध्यम है। ये अन्य की तुलना में अधिक सस्ते एवं सर्वजन सुलभ होने से सर्वाधिक स्वीकृत है। इनकी विश्वसनीयता आज भी अन्य माध्यमों की अपेक्षा अधिक है। अब ये समाचार पत्र केवल मुद्रित माध्यम ही नहीं रहें, बल्कि हम उन्हें इंटरनेट पर भी पढ़ सकते हैं। समाचार पत्रों की भाषा के रूप में हिंदी ने जन–जन में अपनी पहचान बनायी है। इसी प्रकार रेडिओ आज भी हमारे जन–जीवन का एक प्रमुख संचार माध्यम है। गाँव, देहात के क्षेत्रों में अन्य संचार माध्यम जहाँ अभीतक सुलभ और लोकप्रिय नहीं हो पाएँ हैं, वहाँ रेडिओ ने जन मानस को जागृत करने का काम किया है। इसका सम्पूर्ण श्रेय हिंदी भाषा को जाता है। हिंदी के कारण ही रेडिओ आज तक जन मानस में लोकप्रिय बना हुआ है। टेलीविजन भी हिंदी के प्रचार प्रसार में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है।

आज हिंदी टेलीविजन की सबसे चहेती भाषा है। आज समाज में हिंदी का एक आकर्षक भाषा के रूप में जो सम्मान बढ़ा है, उसका मुख्य कारण धारावाहिक ही है। उसी के कारण हिंदी आज घर–घर की भाषा बन गयी है। इसी प्रकार हिंदी फिल्मों ने भी हिंदी का प्रचार प्रसार करने में तथा उसे समाज में लोकप्रिय बनाने में महत्वपूर्ण योगदान दिया है। दर्शकों की माँग को ध्यान में रखते हुए आज अन्य भाषा की फिल्मों का भी हिंदी में रूपांतरण काफी मात्रा में हो रहा है। इसी प्रकार विज्ञापन आज सभी संचार माध्यमों का प्राणतत्व बना है। यह आज सर्वव्यापी एवं सर्वप्रिय संचार माध्यम है। विज्ञापनों के कारण हिंदी की छवी बदल रही है। हिंदी के कारण ही उपर्युक्त सभी संचार माध्यम अपनी कमाई कर रहें हैं।

निष्कर्षत:

यह कहा जा सकता है कि जनसंचार माध्यमों में हिंदी भाषा की उपयोगिता स्वयं सिध्द है। आज हिंदी ही जन संचार माध्यमों की प्रमुख भाषा बनी है और जन समुदाय भी उसे स्वीकार रहा है। भारत में हिंदी का समुदाय अधिक होने के कारण उसे संचार माध्यमों ने अपनाया है। परंतु फिर भी आज हिंदी में अन्य भाषा के शब्दों का बढ़ता प्रभाव उसके लिए चिंता का विषय बना हुआ है। फिल्म और विज्ञापनों की हिंदी में आज अंग्रेजी शब्दों की भरमार है। जिससे हिंग्लिश भाषा का रूप सामने आ रहा है। आज हिंदी के बड़े–बडे समाचार पत्रों में भी भाषागत अशुध्दियों को देखा जाता है। यह ठीक है कि अन्य भाषा के शब्दों को ग्रहण करने से हिंदी के शब्द भंडार में वृध्दि हो रही है। परंतु उसकी एक सीमा निर्धारित करना आवश्यक है। क्योंकि हिंदी भाषा को सर्वजन सुलभ करने की होड में कहीं हम उसके मूल स्वरूप तथा उसके मानक रूप को ही खंडित न कर दे।

अत: यह ठीक है कि हिंदी आज जनसंचार माध्यमों की एक उपयोगी एवं प्रमुख भाषा बन गयी है। परंतु उसके प्रति सजगता बरतनी जरूरी है। नहीं तो एक दिन हिंदी का मानक रूप अशुध्द हो जाएगा। यह सोच–विचार का विषय है।

संदर्भ सूची:

१. विश्व बाजार में हिंदी– संपा. महिपाल सिंह, देवेन्द्र मिश्र
२. जन–पत्रकारिता : जनसंचार एवं जनसंपर्क, प्रो.सुर्यप्रसाद दीक्षित

अंतर्जालीय हिंदी ई–पत्रिका 'गर्भनाल' : सोच और अभिव्यक्ति

डॉ. भाऊसाहेब नवले
उपप्राचार्य एवं सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग, कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, कोल्हार

सारांश :

'गर्भनाल' हिंदी ई–पत्रिका का अंतर्जालीय हिंदी पत्र–पत्रिकाओं में महत्त्वपूर्ण स्थान है। उल्लेखनीय है कि प्रवासी भारतीयों की पत्रिका के रूप में 'गर्भनाल' की अपनी वैश्विक पहचान बनी है। पत्रिका का शीर्षक ही उसकी प्रतिबद्धता का परिचय देता है। कहना सही होगा कि 'गर्भनाल' ई–पत्रिका ने सही रूप में 'वसुधैव कुटुंबकम्' की भावना को चरितार्थ किया है। पत्रिका का वैचारिक तथा अभिव्यक्ति पक्ष व्यापक रहा है। विचारणीय है कि 'गर्भनाल' के रचनाकार मात्र किसी एक अध्ययन क्षेत्र के नहीं है, बल्कि कला, राजनीति, विज्ञान, चिकित्सा, वाणिज्य आदि अन्यान्य क्षेत्रों में रहकर अपनी साहित्यिक सोच एवं प्रतिबद्धता का वैश्विक धरातल पर अभिव्यक्ति देते हैं।

विषय संकेत :

गर्भनाल, प्रवासी, परामर्श, परिदृश्य, वैश्विक, वसुधैव कुटुंबकम, समसामयिक, प्रतिबद्धता, अध्येता या शोधकर्ता।

शोध विस्तार :

'गर्भनाल' प्रवासी भारतीयों की मासिक पत्रिका है। किसी पत्र तथा पत्रिका की पहचान उस पत्रिका की सोच के आधार पर तय की जाती है। लंबे अंतराल तक विशिष्ट विषय तथा रचनाकारों के छापने के बाद उस पत्रिका की सोच अपने आप उभरकर आती है। 'गर्भनाल' पत्रिका के शीर्षक तथा मुखपृष्ठ से उसकी सोच का पता चलता है। गर्भ में माँ और बेटे का जो जुड़ाव नाल के माध्यम से होता है, वही जुड़ाव 'गर्भनाल' पत्रिका का अपनी मिट्टी तथा जमीन के साथ दिखाई देता है। प्रवासी भारतीयों के लिए समर्पित पत्रिका 'गर्भनाल' प्रवासी भारतीयों के माँ और बेटे के नाल के रिश्ते को प्रामाणिकता के साथ करती हैं। स्वाभाविक रूप से कहा जा सकता है कि पत्रिका की सोच और अभिव्यक्ति का परिदृश्य व्यापक रहा है।

'गर्भनाल' के परामर्श मंडल में यू.के. ऑस्ट्रेलिया, रूस, बैंकाक, अमेरिका, ट्रिनिडाड, सूरीनाम, भारत, न्यूयार्क, कैनडा आदि देशों के प्रतिनिधि सक्रिय हैं। निश्चित रूप से कहा जा सकता है कि पत्रिका 'वसुधैव कुटुंबकम्' की भावना को चरितार्थ करती हुई दिखाई देती है। कहना सही होगा कि पत्रिका वैश्विक सोच और अभिव्यक्ति के ढाँचे को लिए हुए हैं। भले ही पत्रिका का प्रकाशन भारतवर्ष से क्यों न होता हो, उसका लक्ष्य विश्व के कोने–कोने तक हिंदी की वैचारिक एवं सांस्कृतिक पहल को पहुँचाना प्रतीत होता है। पत्रिका का लेखकीय परिदृश्य भी व्यापक दिखाई देता है। लेखकीय परिदृश्य के लिए उम्र की कोई सीमा दिखाई नहीं देती। गर्भनाल के लेखकों में युवाओं की संख्या भी पर्याप्त मात्रा में दृष्टिगोचर होती है। यही कारण है कि युवाओं की सहज अभिव्यक्ति कविता रूप में अत्यधिक मात्रा में हुई है। निश्चित ही पत्रिका की यह उपलब्धि कही जा सकती है। कविताओं के माध्यम से क्यों न सही युवा लेखक अपनी आवाज को, अपनी वाणी को बेबाक रूप में अभिव्यक्त कर रहा है। किसी पत्रिका की सफलता तथा उसका दीर्घकालीन सामाजिक प्रतिबद्ध परिदृश्य उसकी स्तरीयता एवं आचारसंहिता पर ही अवलंबित होता है। 'गर्भनाल' मासिक पत्रिका ने विविध पडावों से गुजरते हुए विश्व के अन्यान्य देशों में अपनी पहचान बनाई है। पत्रिका की स्तरीय एवं अनन्यसाधारण सोच एवं अभिव्यक्ति के स्वरूप के कारण ही पत्रिका आम जन तथा सामान्य पाठकों को दिलो–दिमाग में घर कर गई हैं। हिंदी तथा अंग्रेजी में प्राप्त आपको बात तथा पाठकीय प्रतिक्रियाओं के अवलोकनोपरांत कहा जा

सकता है कि पत्रिका अपनी विशिष्ट सोच एवं अभिव्यक्ति के कारण ही दूर–दराज तक जाकर पाठको की साहित्यिक एवं सांस्कृतिक भूख को तृप्त कर रही है।

'अपनी बात' स्तंभ जो पत्रिका के संपादकीय सोच एवं विचार को पाठकों के समक्ष उपस्थित करता है। पत्रिकाओं के संपादकीय लेखों का अवलोकन करने के पश्चात मालूम होता है कि पत्रिका के संपादक उसके कलेवर के साथ समसामयिक पहलुओं को केंद्र में रखते हुए संपादकीय अभिव्यक्ति प्रस्तुत होती है। किसी भी पत्रिका का स्तरीय होना पत्रिका के संपादकीय आलेख पर निर्भर करता है। संपादक की चक्षुता पर ही पत्रिका की सफलता अवलंबित होती है।

'अपनी बात' के अंतर्गत गंगानंद झा ने संपादकीय के रूप में अण्णा हजारे द्वारा चलाये गए आंदोलन को केंद में रखा है। वे कहते हैं ''दिल्ली के रामलीला मैदान की घटना जिसे 'कार्निवल' कहा जा सकता है,....रामदेव–हजारे के आंदोलन को अलग–अलग लोगों के जरिए अलग–अलग अर्थों में समझा गया है।''[1] गंगानंद झा के इस विचार के अवलोकनोपरांत कहा जा सकता है कि वे संपादकीय के माध्यम से एक समसामयिक एवं महत्त्वूपर्ण विषय को पाठाकों तक पहुँचाने के प्रति प्रतिबद्ध है। भ्रष्टाचार जैसी समस्या ने गंभीर तथा विकराल रूप धारण किया गया है। महाराष्ट्र से अण्णा हजारे जी के नेतृत्व में चलाए गए भ्रष्टाचार विरोधी तथा लोकपाल बिल के समर्थन में चलाए गए आंदोलन ने सत्ताधीशों को चने चवाने के लिए मजबूर किया था। इस आंदोलन से उम्मीद की गई थी कि राजनीति में कार्यप्रणाली में परिवर्तन होगा। कहना सही होगा कि गर्भनाल मासिक ई–पत्रिका ने अपने संपादकीय के माध्यम से समसामयिक गंभीर विषयों को वाणी देकर अपनी सामाजिक प्रतिबद्धता का परिचय दिया है।

सितंबर, २०१२ के 'गर्भनाल' के वर्ष,२, ७ वे अंक में गंगानद झा ने अपने संपादकीय विचारों में भ्रष्टाचार विरोधी मुहिम और शासन की खोखली नीति का पर्दाफाश किया है। यहाँ तक कि टिम अण्णा का असफल होना, पस पर भी प्रकाश डाला गया है। गंगानंद झा कहते हैं ''भ्रष्टाचार विरोधी मुहिम की भूमिका प्रेशर कुकर के सेफ्टी वाल्व की ही रही है। भ्रष्टाचार के बढ़ने पर सिस्टम की सुरक्षा पर दबाव बढ़ता है, तो भ्रष्टाचार विरोधी मुहिम सेफ्टी वाल्व की भूमिका में इस दबाव से सिस्टम को मुक्त करता है।''[2] कहना सही होगा कि गंगानंद झा दबावतंत्र जैसी मानसिकता को केंद्र में रखना चाहते हैं। जितना सिस्टम का दबाव बढ़ेगा उतना ही भ्रष्टाचार तंत्र का पर्दाफाश होगा। गंगानंद झा अपनी बात में आंदोलन के सकारात्मक पक्ष तथा उसके परिणाम का लेखा–जोखा प्रस्तुत करते हैं। साथ ही आम जन की मानसिकता को भी केंद्र में रखना चाहते हैं। अपने प्रस्तुत विचारों में वे अनेक सुझाव भी देते हुए दिखाई देते हैं।

युवा रचनाकारों तथा प्रतिभाओं की उपस्थिति 'गर्भनाल' की उपलब्धि कही जा सकती है। प्रातिनिधिक रूप में प्रतापनारायण, अजन्ता शर्मा, दीपक चौरसिया 'मशाल', कौशलेन्द्र प्रपन्न, वंदना गुप्ता, आशा जोगलेकर, कविता वर्मा, शशि रंजन मिश्र जैसे रचनाकारों का उल्लेख करना समीचीन लगता है। गौरतलब है कि इन युवा प्रतिभाओं के रोजगार के साधन अलग है। कोई तकनीकी से जुड़ा हुआ है, कोई मैडिकल से जुड़ा हुआ है, कोई इलैक्ट्रिकल, कोई मैनेजमेंट क्षेत्र में कार्यरत है। फिर भी हिंदी साहित्य एवं सृजन के प्रति ये रचनाकार कटिबद्ध दिखाई देते हैं। तकनीकी स्नातक प्रतापनारायण सिंह, महाप्रबंधक होने के बावजूद जनवरी, २०१२ के अंक में 'किस ओर जा रही है राजभाषा' शीर्षक के आलेख के माध्यम से हिंदी के वर्तमान एवं भविष्य का लेखा–जोखा बखूबी प्रस्तुत करते हैं। प्रतापनारायण सिंह का मानना है कि ''परिपत्र में 'कामकाज' की भाषा और 'साहित्यिक' भाषा के बीच जिस आधार पर रेखा खींची जा रही है वह आधार तर्कसम्मत नहीं प्रतीत हो रहा है।''[3] द्रष्टव्य विचार को केंद्र में रखते हुए कहा जा सकता है कि हमने हिंदी के विकास में अवरोध निर्माण किए है। कामकाज की भाषा हो या साहित्यिक भाषा उसे बिना किसी बवाल के सहज रूप में स्वीकारने की हमारी मानसिकना हो। प्रतापनारायण सिंह हिंदी के विकास की पुरजोर हिमायत करते हैं, न कि किसी अवरोध के बीच हिंदी अड़े रहे, इस बात का वे समर्थन करते हैं। कहना सही होगा कि स्वयं तकनीकी

स्नातक तथा महाप्रबंधक की हैसियत से काम करते हुए हिंदी भाषा एवं उसके भविष्य के प्रति आस्था रखनेवाले युवा रचनाकार निश्चितही गौरव के पात्र है।

अजन्ता शर्मा कंप्यूटर साइंस में स्नातकोत्तर है। आय.टी. प्रबंधक के रूप में दायित्व निभा रही है। लेकिन उसकी साहित्यिक प्रतिबद्धता अपने आप में महत्त्वपूर्ण कही जा सकती है। वस्तुत: वह तकनीकी से जुड़ी होने के बावजूद 'प्रवासी कथा साहित्य में स्त्री जीवन' जैसे आलेख के माध्यम से प्रवासी रचनाकारों की रचनाओं से परिचित है। अजन्ता शर्मा अपने 'प्रवासी कथा साहित्य में स्त्री जीवन' शीर्षक के आलेख में कहती है–''प्रवासी कहानियों में नारी का स्वरूप भिन्न तो अवश्य दिखता है किन्तु उनकी परेशानियाँ और शोषण ज्यों का त्यों है। पूर्व समाज में नारी घर की डयोढ़ी में बंधी छटपटाती थी आज डयोढ़ी से बाहर निकलने की स्वतंत्रता तो प्राप्त करत ली है लेकिन शोषण से मुक्ति को छटपटाती है।''[4] कहना गलत न होगा स्वयं कंप्युटर साइंस की अध्येता होने के बावजूद प्रवासी साहित्य एवं रचनाकारों के प्रति तथा समाज के प्रति संवेदनशीलता का निर्वाह उल्लेखनीय माना जा सकता है। वह भारतीय नारी के दोनों रूप को अभिव्यक्ति देती है। शोषण से मुक्ति का प्रयास वही है। जो पहले नारी को अनुभव करना पड़ता था। शोषण का स्तर वही है, जो पहले था।

प्रवासी भारतीयों की 'गर्भनाल' के साथ प्रतिबद्धता भी हिंदी भाषा एवं साहित्य की दृष्टि से उल्लेखनीय कही जा सकती है। विवेच्य अवधि के अध्ययनोपरांत कहा जा सकता है कि 'गर्भनाल' मासिक पत्रिका के प्रत्येक महिने के अंक में कम से कम दो से लेकर दस प्रवासी रचनाकारों की उपस्थिति दिखाई देती है। कविता, कहानी, यात्रावृत्तांत, साक्षात्कार या विचार आदि शीर्षकों के साथ रचनाकार प्रकाशित हुए हैं। विश्व के अन्यान्य शहर, नगर तथा महानगरों में रहने के बावजूद भारतीय संस्कृति एवं परिवेश के प्रति प्रवासी भारतीय रचनाकारों में असीम संवेदना दिखाई देती है।

दीपक चौरसिया, उत्तरी आयरलैंड, आशा जोगलेकर, यू.के., प्राण शर्मा, यू.के., देवी नागरानी, न्यू जर्सी, डॉ. सुभाष शर्मा, सेंट्रल क्वींसलैंड यूनिवर्सिटी, ऑस्ट्रेलिया, नीता पॉल, यूके, अनुराग शर्मा, पिटसबर्ग, डॉ. अमिता कौंडल, अमेरिका, कुसुम नैपसिक, कालोराडो, श्रीमती आशा मोर, ट्रिनिडाड, रेखा मैत्र, अमेरिका, अमिताभ पाण्डेय,अमेरिका, विजय निकोर, अमेरिका, रमेश जोशी, अमेरिका, डॉ. मधुसूदन, अमेरिका, डॉ. राघवेंद्र झा, ऑस्ट्रेलियन नेशनल यूनिवर्सिटी, कैनबरा–ऑस्ट्रेलिया, देवेंद्र सिंह, न्यू जर्सी, नीरा त्यागी, ब्रिटैन तथा डॉ. ओमप्रकाश गुप्ता, यूनिवर्सिटी ऑफ हयूस्टन आदि प्रवासी भारतीय रचनाकारों के नाम प्रातिनिधिक रूप में दिए जा रहे हैं। इन रचनाकारों के अलावा भी कई प्रवासी भारतीय रचनाकार 'गर्भनाल' मासिक पत्रिका में प्रकाशित हुए हैं।

निष्कर्ष :

प्रवासी भारतीय रचनाकारों की अभिव्यक्ति के स्वरूप पर प्रकाश डालने पर मालूम होता है कि प्रवासी भारतीय रचनाकार अपने अनुभव जगत् तथा संघर्षशील परिदृश्य को साहित्य की कविता, कहानी, यात्रावृत्तांत, संस्मरण, साक्षात्कार या आलेख, विचार आदि के माध्यम से समय–समय पर अभिव्यक्त हुए हैं। वस्तुत: 'गर्भनाल' के ब्रीद 'प्रवासी भारतीयों की मासिक पत्रिका' को चरितार्थ करने में पत्रिका सफल रही है। उल्लेखनीय बात यह कि विवेच्य अवधि में प्रकाशित प्रवासी भारतीय रचनाकार मूलत: हिंदी साहित्य के अध्येता या शोधकर्ता नहीं है। गर्भनाल के प्रवासी भारतीय रचनाकार मेडिकल, तकनीकी, प्रबंधन, सूचना प्रौद्योगिकी, इंजीनियर, डॉक्टर, अर्थशास्त्र तथा अन्यान्य क्षेत्रों से संबंधित होने के बावजूद अपनी संवेदनशीलता का परिचय देते हुए हिंदी प्रचार–प्रसार में सक्रिय दिखाई देते हैं।

संदर्भ :

1. सं. सुषमा शर्मा – गर्भनाल, मासिक, जनवरी, 2012, पृष्ठ–1
2. सं. सुषमा शर्मा – गर्भनाल, मासिक, सितंबर, 2012 पृष्ठ–1
3. सं. सुषमा शर्मा – गर्भनाल, मासिक, जनवरी, 2012, पृष्ठ–5
4. सं. सुषमा शर्मा – गर्भनाल, मासिक, जनवरी, 2012, पृष्ठ–14